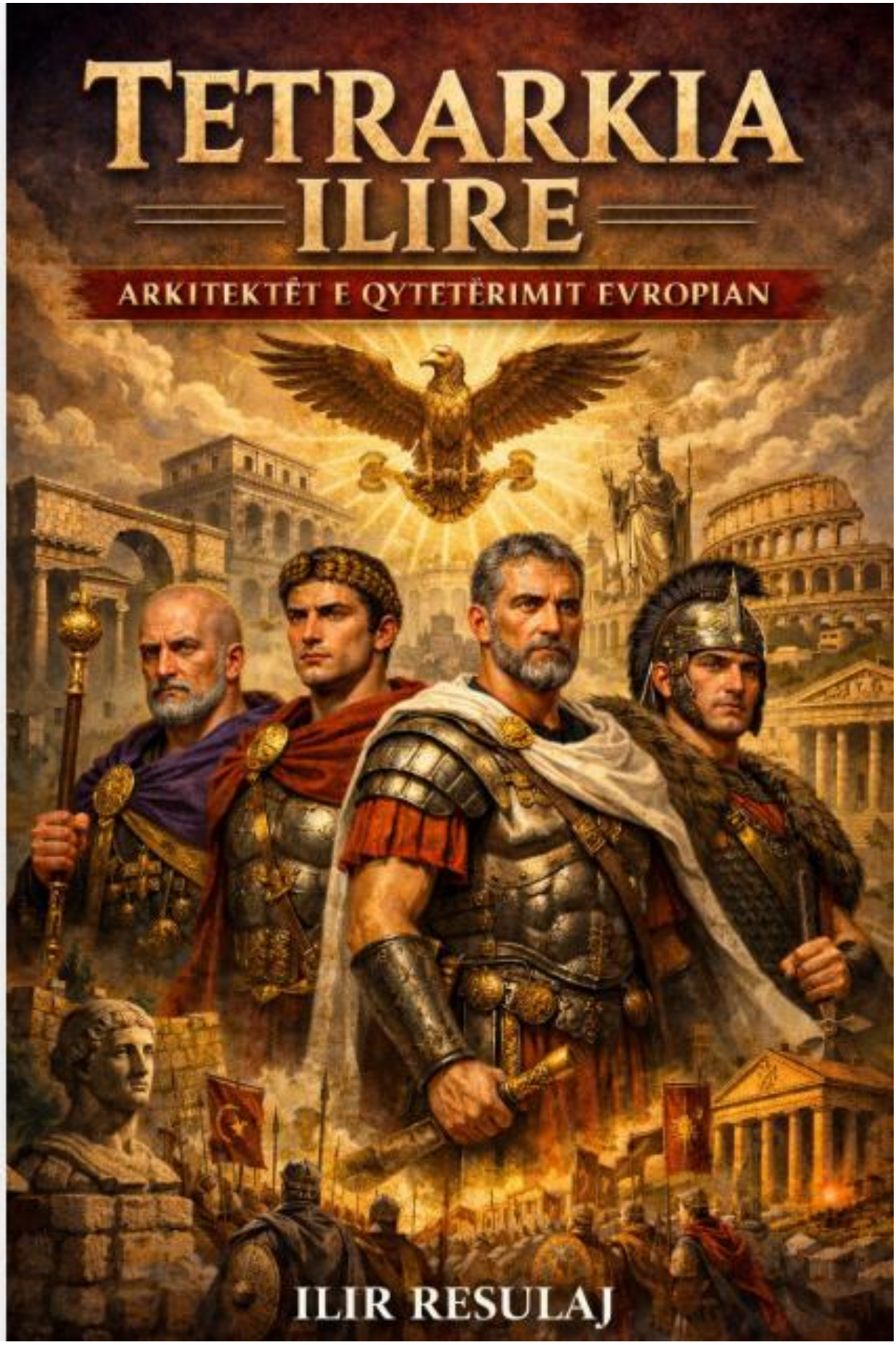
TETRARKIA
ILIRE
ARKITEKTËT E QYTETËRIMIT EVROPIAN
ILIR RESULAJ

Aty ku Roma dhe Senati i saj përdornin tehun e shpatës për të nënshtruar popujt e Mesdheut dhe të Evropës, kultura ilire u dha shtet dhe dinjitet këtyre popujve.
Këta burra e bënë shtetin më njerëzor.

— Ilir Resulaj

Augustët (Perandorët kryesorë)

- **Diocletian**
  Lindur: rreth 244
  Vdekur: 3 dhjetor 311
-
- **Maximian**
  Lindur: rreth 250
  Vdekur: korrik 310

Cezarët (bashkë-sundimtarët)

- **Galerius**
  Lindur: rreth 260
  Vdekur: maj 311
-
- **Constantius Chlorus**
  Lindur: rreth 250
  Vdekur: 25 korrik 306
- 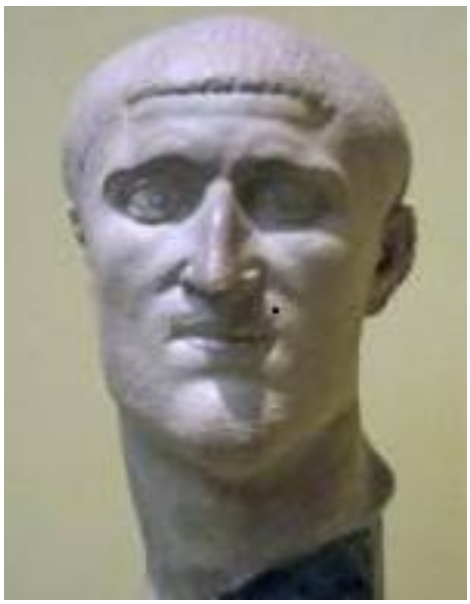

Epoka e Kaosit, Përmbysja e Rendit të Vjetër

Para se të vinin Perandoret Ilir, Perandoria ishte një godinë që po shembej.

- **Revoltat e Popujve:** Nga fshatrat e djegura të Budikës në Britani, tek kryengritjet në Iliri dhe lëvizjet separatiste në Siri (mbretëresha Zenobia) dhe Anadoll. Popujt nuk donin më të ishin "pronë" e një qyteti të largët si Roma.
- **Kriza e Shekullit III:** Dyndjet barbare thyen muret e vjetra, ndërsa brenda perandorisë, prefektët e vjetër dhe legjionet vetëm grabisnin.
- **Dështimi i Prefekturave:** Sistemi i vjetër i prefekturave ishte i korruptuar dhe i rëndë. Ai funksiononte për të mbajtur nënshtruar një qytet, jo për të administruar një kontinent.

Epoka e Kaosit, Përmbysja e Rendit të Vjetër

Para se të vinin Perandoret Ilir, Perandoria ishte një godinë që po shembej.
Le ti hedhim një vështrim si ishte ndërtuar perandoria Romake deri ne vitn 212 t.e.s.

1. Struktura e Shtetit Romak (Deri në vitin 160 p.e.s)

Republika e Romës bazohej në sistemin e **peshave dhe kundërpeshave** për të parandaluar tiraninë:

- **Magjistratët (Ekzekutivi):** Udhëhiqeshin nga dy **Konsuj** me mandat njëvjeçar, të cilët kishin fuqi veton ndaj njëri-tjetrit.
- **Senati (Organi Politik):** Përbëhej nga aristokratët (patricët). Ai kontrollonte financat, politikën e jashtme dhe ishte institucioni më stabil i shtetit.
- **Asambletë dhe Tribunët (Populli):** Plebejtë zgjidhnin Tribunët e Popullit, të cilët mbronin interesat e tyre dhe kishin fuqinë e vetos mbi vendimet e Senatit.
- **Ushtria:** Ishte forcë qytetare (milici) ku shërbenin vetëm ata që kishin pronë, duke u bërë shtylla e ekspansionit.

2. Administrata Financiare dhe Vjelja e Taksave

Roma nuk kishte një administratë shtetërore të mirëfilltë për mbledhjen e taksave, por përdorte **kontraktimin privat**:

- **Censorët:** Nxirrnin në ankand të drejtën e mbledhjes së taksave në provinca.
- **Publicani (Vjelësit):** Kompani private biznesmenësh (ekuitët) që fitonin ankandin. Ata i paguanin Romës shumën e kërkuar paraprakisht dhe pastaj vilnin popullsinë me dhunë për të nxjerrë fitime personale (tepricën).
- **Aerarium (Arka e Shtetit):** E vendosur në Tempullin e Saturnit, administrohej nga Kuestorët nën mbikëqyrjen e Senatit.

3. Trajtimi i Popujve të Pushtuar (Deri në vitin 212 t.e.s)

Statusi i personit përcaktonte fatin e tij:

- **Qytetarët Romakë:** Gëzonin të drejta politike, mbrojtje ligjore nga dënimet trupore dhe ishin të përjashtuar nga taksat direkte pas vitit 167 p.e.s
- **Provincialët (Peregrini):** Popujt e pushtuar pa të drejta qytetare. Ata mbanin barrën financiare të shtetit dhe ishin subjekt i gjykatave arbitrare të guvernatorëve romakë.
- **Mbretërit Klientë:** Roma mbante në pushtet mbretër vendas (si Herodi në Jude) për të ruajtur qetësinë dhe për të vjelë tributin, duke i mbrojtur ata me legjionet e saj.

4. Revoltat Kryesore kundër Shtypjes

Mungesa e të drejtave dhe zhvatja financiare çuan në shpërthime të dhunshme:

- **Lufta Sociale (91–87 t.e.s):** Aleatët italianë u ngritën në armë për të fituar shtetësinë romake, të cilën Roma u detyrua t'ua jepte në fund.
- **Kryengritja e Boudicës (60–61 t.e.s):** Shpërtheu në Britani si pasojë e konfiskimit të pronave dhe dhunës ndaj elitës vendase nga administrata romake.
- **Lufta e Parë Judeo-Romake (66–73t.e.s):** Shkaktuar nga vjedhja e thesarit të Tempullit prej guvernatorëve romakë; përfundoi me shkatërrimin e Jeruzalemit dhe eksodin e popullsisë.

Ky sistem "përçaj dhe sundo", ku elitat lokale korruptoheshin me privilegje ndërsa popullsia shtypej me taksa, ishte çelësi i jetëgjatësisë, por edhe shkaku i konflikteve të vazhdueshme të Romës.

- **Edikti i Karakallës (212 t.e.s):**

- Epoka e Septimius Severus babai i Karakalles fillon në një klimë të rëndë pas luftës civile të vitit 193, ku ai erdhi në pushtet përmes forcës ushtarake. Për të konsoliduar sundimin, ai eliminoi kundërshtarët politikë dhe përdori shtypje të dhunshme, duke përgjakur Perandorinë dhe duke thelluar ndarjet e brendshme. Revolta dhe pakënaqësi pati në disa rajone të rëndësishme si Britania, Galia, provincat lindore (Siria dhe Mesopotamia) dhe Afrika e Veriut,Ballkan ku presioni ndaj pushtetit qendror u rrit ndjeshëm.
- Ky tension i trashëguar kaloi te pasardhësi i tij, Caracalla, i cili u përball me rrezikun e shpërthimit të kryengritjeve të reja. Për të menaxhuar situatën, ai ndërmori një zgjidhje politike: Ediktin e Karakalës (212), i cili në dukje zgjeronte qytetarinë romake. Në thelb, kjo ishte një përpjekje për të ulur tensionet dhe për të forcuar kontrollin, por në praktikë solli konfuzion dhe një lloj kaosi administrativ, ku dokumente pa vlerë reale shpërndaheshin dhe sistemi juridik dobësohej
- Ky edikt paraqitet shpesh si një akt univer-sal që u jepte qytetari romake të gjithë banorëve të lirë të Perandorisë. Megjithatë, në praktikë ai mund të shihet si një masë selektive dhe me prapavijë politike. Edikti përjashtonte disa kategori, veçanërisht grupe që kishin qenë në konflikt apo rebelim kundër Romës, çka e kufizonte karakterin e tij “universal”.
- Duke pasur par-asysh se shumë popuj në provinca të Evropës, Azisë dhe Afrikës kishin kaluar periudha kryengritjesh kundër Romës, përfitimi real i ediktit mbetej i kufizuar dhe shpesh i përqendruar te popullsitë më besnike ndaj pushtetit perandorak.
- Kështu, edikti mund të interpretohet si një lloj “seleksionimi politik”, ku përfitimet u shkonin kryesisht atyre që ishin të integruar dhe në shërbim të rendit romak, ndërsa të tjerët mbeteshin të përjashtuar në praktikë.
- Kur pakënaqësia vazhdoi dhe situata nuk u stabilizua, vetë Karakala u vra nga Garda Pretoriane, duke treguar dështimin e kësaj politike. Pas tij, Perandoria hyri në një periudhë të gjatë krize dhe destabiliteti (Kriza e shekullit III), me përçarje të brendshme, luftëra të vazhdueshme dhe dobësim të autoritetit qendror.

- Kjo gjendje vazhdoi deri në ardhjen e perandorëve me origjinë ilire, të cilët filluan të rivendosin rendin dhe disiplinën ushtarake. Kulmi i reformave arrihet me Diocletian, i cili ndërmori ndryshime të thella administrative dhe politike, duke krijuar sistemin e tetrarkisë dhe duke stabilizuar Perandorinë .

1. Sistemi i Censit: Populli si "Numër"

Për administratën romake, individi në provincë nuk ekzistonte si qenie me identitet, por si **njësi tatimore**. Kur romakët bënin regjistrimin (censin), ata nuk kërkonin emra për të njohur personin, por për të listuar pasurinë:

- **Inventari Human:** Sa krahë pune (burra), sa riprodhues (gra) dhe sa trashëgimtarë (fëmijë) kishte një shtëpi.
- **Inventari Material:** Sa hektarë tokë, sa rrënjë ullinj ose vreshta, dhe sa krerë bagëti.
- **Qëllimi:** Ky regjistër shërbente për të llogaritur *Tributum Capitis* (taksën për kokë) dhe *Tributum Soli* (taksën mbi tokën). Në sytë e Romës, provinciali ishte thjesht një "objekt" që prodhonte të ardhura për perandorinë.

2. Dualizmi i Pushtetit: Roma vs. Liderët Lokalë

Roma aplikonte një sistem ku jetonin dy botë paralele që takoheshin vetëm te paratë:

- **Sistemi Romak (Dhunë dhe Taksa):** Merrej vetëm me mbledhjen e tributit dhe ruajtjen e rendit përmes legjioneve. Për Romën, nuk kishte rëndësi se çfarë gjuhe flisnin apo çfarë besonin vendasit, për sa kohë taksa paguhej në kohë.
- **Sistemi Lokal (Jeta Shoqërore dhe Fetare):** Roma ua linte qëllimisht në dorë krerëve lokalë (princave, pleqësive ose priftërinjve) drejtimin e jetës së përditshme.
    - **Prijësit Lokalë:** Ata mbeteshin autoriteti moral dhe fetar për popullin e tyre.
    - **Roli i Dyfishtë:** Këta prijës ishin "ndërmjetësit". Nga njëra anë, ata ruanin traditat dhe fenë e popullit të tyre, por nga ana tjetër, ishin të detyruar nga Roma (me forcën e thikës) që të garantonin dorëzimin e taksës që Roma kishte llogaritur në letra.

3. Përplasja e Identitetit

Kjo krijonte një situatë ku populli ndihej i shkelur dyfish:

1. Nga **Roma**, që i shihte si statistika dhe pasuri të gjallë.
2. Nga **Prijësit e tyre**, të cilët shpesh duhej të bëheshin "shkopinjtë" e Romës për të shpëtuar veten dhe pozicionin e tyre.

Ky trajtim i popullatës si "mjet pa emër" ishte pikërisht ajo që ushqente urrejtjen e thellë, e cila më pas shpërthente në revolta të përgjakshme sapo një lider lokal vendoste të kthehej kundër Romës në vend që t'i shërbejne asaj.

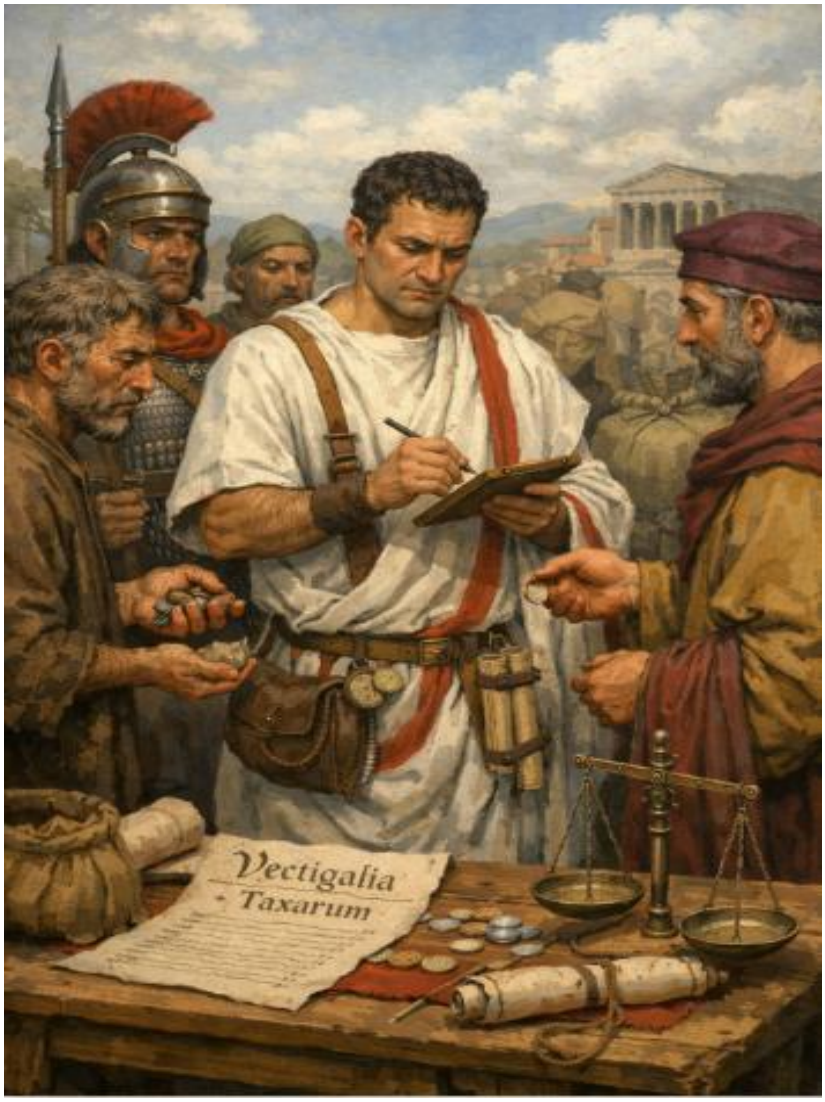

Shembulli i perandoris Turke .

Perandoria Osmane trashëgoi dhe përshtati shumë elemente të administratës romake/bizantine, duke mbajtur një model ku individi i thjeshtë ishte kryesisht një **"reaja"** (stati i nënshtruar) që shërbejte për të mbajtur sistemin me taksa.

Deri në reformat e **Tanzimatit (1839)**, ngjashmëritë me sistemin romak që diskutuam janë mbresëlënëse:

1. Sistemi i Iltizamit (Publicani-t Osmanë)

Ashtu si Roma që përdorte *Publicani-t*, edhe Osmanët përdornin **Multeximët** (sipërmarrësit e taksave).

- Shteti nxirrte në ankand të drejtën e mbledhjes së taksave të një krahine.
- Multeximi (shpesh një pasanik ose bej lokal) i paguante sulltanit një shumë të caktuar paraprakisht dhe pastaj kishte dorë të lirë të vilte populllsinë për të nxjerrë fitimin e tij. Kjo çonte në të njëjtin brutalitet si në kohën e Romës.
-

-

2. Regjistrimi pa emra (Defterët)

Në regjistrimet osmane (**Defterët e Tahririt**), qëllimi ishte i njëjtë: llogaritja e fuqisë tatimore.

- Në vend të emrave dhe identitetit njerëzor, fokusi ishte te **"Hania"** (shtëpia/familja si njësi taksapaguese).
- Regjistroheshin: Sa burra të aftë për punë (për taksën e xhizjes ose të vërtetën), sa tokë (çiflig), sa bagëti dhe sa prodhim drithi. Individi ishte thjesht një numër në defter që garantonte të ardhurat e timarit ose të arkës qendrore.

3. Autonomia e Prijësve Lokalë (Krerët dhe Klerit)

Osmanët përdorën sistemin e **Miletit**, i cili është versioni i tyre i "botës paralele" romake:

- Prijësit fetarë dhe krerët lokalë (si krerët e fiseve në trojet shqiptare apo pashallarët lokalë) kishin autonomi për të drejtuar jetën shoqërore, martesat dhe ritet fetare.
- **Pazari:** Roma dhe Stambolli thoshin: "Ju lëmë të jetoni si të doni, me doket dhe ritet tuaja, për sa kohë që krerët tuaj na dorëzojnë djemtë për ushtri dhe taksat për arkën."

4. Transformimi me Tanzimatin

Tanzimati tentoi ta thyente këtë sistem "romak" duke u munduar të krijonte një **shtet modern**:

- U tentua heqja e mbledhjes së taksave përmes privatëve (iltizami).
- U premtua barazi para ligjit (shtetësia), duke u dhënë të gjithë banorëve "emër" dhe të drejta, ashtu si Edikti i Karakallës në vitin 212 m.K.

Kjo tregon se si perandoritë e mëdha, pavarësisht kohës, kanë përdorur të njëjtat mjete për të kontrolluar masat e gjera përmes **shumanizimit administrativ** dhe **prijësve ndërmjetës**.

shte i ngjashem .

Perandoria Osmane trashëgoi dhe pPerandoria Osmane trashëgoi dhe përshtati shumë elemente të administratës romake/bizantine, duke mbajtur një model ku individi i thjeshtë ishte kryesisht një **"reaja"** (stati i nënshtruar) që shërbejte për të mbajtur sistemin me taksa.

Deri në reformat e **Tanzimatit (1839)**, ngjashmëritë me sistemin romak që diskutuam janë mbresëlënëse:

-

II. Revolucioni Ilir: Lindja e Shtetit Modern

Kur erdhi Diokleciani me tetrarkët e tjerë ilirë, ata nuk bënë thjesht reforma, ata bënë **përmbysje**. Ky ishte "Fundi i Romës Republikane" (ku sundonte një elitë senatore) dhe fillimi i **Shtetit Evropian**.

1. Vdekja e Prefekturës, Lindja e Dioqezës

Ata e copëtuan pushtetin e vjetër për t'ia dhënë ligjit. Ndarja në **12 Dioqeza** bëri që qendra e pushtetit të mos ishte më një pallat në Romë, por një zyrë administrative në çdo rajon. Kjo ishte hera e parë që Evropa u ndje si një tërësi e organizuar.

2. Regjistrimi i Madh (Revolucioni i Letrës)

Këtu ndodh ndryshimi radikal që përmendëm:

- **Nga Turmë në Person:** Zyrtarët ilirë udhëtuan në çdo fshat të Anadollit, Sirisë dhe Evropës Veriore.
- **Censusi:** Ata regjistruan çdo njeri. Pse? Sepse një njeri i regjistruar është një qytetar që ka të drejta dhe detyra. Ky ishte fundi i kohës kur legjionari mund të rrembente çfarë të donte. Tani, çdo gjë ishte "në libër".

3. Fillimi i Qytetërimit Evropian

Ky sistem krijoi bazat e asaj që ne sot e quajmë **Shtet**.

- **Ligji mbi Tehun e Shpatës:** Edhe pse ishin ushtarakë, këta ilirë kuptuan se perandoria mbahet me llogari, me arkiva dhe me rregull civil, jo vetëm me gjak.
- **Integrimi:** Një fshatar në Iliri apo në Gali filloi të ndihej pjesë e një sistemi botëror, jo thjesht një viktimë e ushtrisë romake.

Tetrarkët

Diokleciani (Augusti i Lindjes): Qeveriste nga **Nikomedia** (Turqia e sotme). Ai ishte "truri" i sistemit.

Maksimiani (Augusti i Perëndimit): Qeveriste nga **Mediolanum** (Milano e sotme, Italia).

Galeri (Cezari i Lindjes): Qeveriste nga **Sirmiumi** (Sremska Mitrovica e sotme, Serbia).

Konstanc Klori (Cezari i Perëndimit): Qeveriste nga **Augusta Treverorum** (Trier i sotëm, Gjermani). Ai ishte babai i Konstandinit të Madh.

1. Prefekti: Nga "Gjeneral" në "Kryeministër"

Para Dioklecianit, Prefekti i Pretorit ishte thjesht komandanti i gardës që shpesh vriste perandorin për t'i marrë vendin.

- **Ndryshimi Ilir:** Diokleciani e zhveshi prefektin nga komanda direkte e ushtrisë dhe e ktheu në **administratorin më të lartë civil**.
- **Pushteti:** Ai kontrollonte financat, mbledhjen e taksave, furnizimin e ushtrisë dhe ishte gjykatësi më i lartë pas perandorit. Vendimet e tij ishin "asgjë më pak se ato të perandorit" (*vice sacra*).

2. Katër Prefekturat e Mëdha

Çdo Tetrark kishte prefektin e tij. Perandoria u nda në katër njësi gjigante që mbulonin gjithë botën e njohur:

Prefektura	Rajoni (Sot)	Kryeqyteti Administrativ
Galiarum	Britani, Francë, Spanjë, Gjermani	**Trier**
Italiae	Itali, Afrikë Veriore, Alpet	**Milano**
Illyrici	Ballkani, Greqia, Panonia	**Sirmium**
Orientis	Turqi, Siri, Egjipt, Palestinë	**Nikomedia**

3.: Sistemi i "Censidit" (Vëzhgimit)

Prefektët nuk rrrinin në Romë. Ata ishin në lëvizje.

- Ata mbikëqyrnin **Vikariët** e 12 Dioqezave.
- Nëse një provincë në Angli nuk dërgonte grurin e duhur për legjionet e Rinit, Prefekti i Galisë kishte fuqinë të ndëshkonte guvernatorin menjëherë.

Vikarët (Vicarius) dhe Dioqezat

Nën Prefekturën, Diokleciani krijoi **Dioqezat** (për shembull, *Dioqeza e Moesisë* ose *Dioqeza e Maqedonisë* ku bënte pjesë Epiri).

- **Vikarët:** Ishin zëvendësit e Prefektit që kontrollonin një grup provincash. Ata shërbenin si gjykatës dhe kontrollorë të mbledhjes së taksave.

3. Praeses (Guvernatorët) dhe Provincat

Diokleciani i ndau provincat ekzistuese në njësi më të vogla (për t'i kontrolluar më mirë). **Praeses** ishte guvernatori civil i provincës (p.sh. *Epirus Nova*).

Curator Reipublicae (ose Logistes)

Ky ishte zyrtari që kontrollonte drejtpërdrejt qytetin (si p.sh. Beratin/Antipatrea) dhe territorin përreth tij. Nëse *Praeses* ishte drejtuesi i gjithë rajonit, *Curator* ishte ai që jetonte në qytet

1. Defensor Civitatis (Mbrojtësi i Qytetit)

Ky post u krijua fillimisht për të mbrojtur shtresat e ulëta nga abuzimet e të pasurve, por në kohën e Dioklecianit dhe pasardhësish, ai u bë një lloj **magjistrati policor**.

- **Roli:** Ai merrej me krimet e vogla, rregullimin e tregjeve dhe mbikëqyrjen e personave pa status (si barbarët në pritje të legalizimit).
- **Fuqia:** Ai kishte të drejtë të burgoste dhe të ndëshkonte ata që thyenin rregullat e qëndrimit brenda territorit të qytetit.

2. Exactor (Mbledhësi i Taksave)

Nëse Kuratori mbikëqyrte arkën, **Exactor** ishte njeriu që shkonte derë më derë (ose kamp më kamp).

- **Funksioni:** Ai ishte personi më i urryer. Ai llogariste sa drithë, sa bagëti dhe sa para duhej të jepte çdo komunitet.
- **Lidhja me Barbarët:** Kur vizigotët ose grupet e tjera nuk kishin me çfarë të paguanin, *Exactor* ishte ai që u merrte fëmijët si skllevër ose u sekuestronte mjetet e punës, gjë që çonte në revoltat e përgjakshme që përmendët.

3. Nyctophylax (Rojat e Natës)

Ky ishte shefi i patrullave të natës.

- **Detyra:** Të siguronte që askush nuk lëvizte pas perëndimit të diellit. Në qytete si Berati, ku lartësia e "Bellum Gradum" vëzhgonte luginën, *Nyctophylax* dhe njerëzit e tij ishin ata që kapnin të arratisurit që tentonin të largoheshin nga kampet në errësirë.

Hierarkia e Tokës dhe Skllevërve (Niveli Rural)

Poshtë zyrtarëve të qytetit, kontrolli kalonte te pronarët e tokave ku barbarët punonin:

- **Vilicus (Faktor/Menaxher):** Ishte administratori i një prone të madhe (latifundi). Ai ishte njeriu që mbikëqyrte punën e skllevërve dhe të barbarëve të "atashuar" pas tokës. Ai zbatonte urdhrat e kastrimit nëse pronari ose shteti e kërkonte këtë për të kontrolluar numrin e "të huajve".

- **Custodes (Rojat):** Ishin skllevërit e armatosur ose mercenarët e nivelit më të ulët që ruanin perimetrin e fushave.

Përmbledhje e funksionit në "Bellum Gradum" (Berat):

1. **Në lartësi (Kalaja):** Qëndronte **Dux** ose **Tribunus** me ushtrinë.
2. **Në qytet (Administrata): Kuratori** dhe **Defensori** që mbanin letrat dhe ligjin.
3. **Në rrugë dhe fusha: Exactor** (për paratë) dhe **Irenarkët/Rojat** (për forcën).

Kjo ishte "prizma" përmes së cilës Roma shihte emigrantët: si një burim taksash (përmes *Exactor-it*) dhe si një rrezik ushtarak (përmes *Dukës*). Kur ky zinxhir këputej—zakonisht te *Exactor-i* që vidhte ose te *Kuratori* që nuk dërgonte furnizimet—barbarët nuk kishin rrugë tjetër veçse të sulmonin pikërisht këta zyrtarë dhe të merrnin rrugën drejt Italisë.

- Ky sistem krijoi një **stabilitet logjistik** që Roma nuk e kishte parë kurrë. Ushtria nuk vdiq më kurrë për bukë, sepse Prefekti kishte llogaritë e sakta të çdo dioqeze.

Sistemin e Taksimit dhe Ekonomisë, sepse pa para, asnjë dioqezë dhe asnjë ushtri nuk funksiononte. Kjo ishte "karburanti" i veprës monumentale.

III. Ekonomia: Nga Kaosi te "Llogaria e Artë"

Në sistemin e vjetër, taksat ishin si një grabitje: ushtria vinte dhe merrte çfarë gjente. Diokleciani e ktheu këtë në një shkencë.

1. Sistemi *Iugatio-Capitatio* (Toka dhe Koka)

Ky ishte revolucioni më i madh ekonomik i antikitetit.

- **Iugum (Toka):** Çdo pëllëmbë tokë u mat dhe u klasifikua (vresht, arë, kullotë).
- **Caput (Koka):** Çdo person u regjistrua.
- **:** Shteti tani e dinte saktësisht sa prodhonte çdo dioqezë. Taksat nuk ishin më me hamendje, por me tabelë llogaritjeje. Ky ishte **buxheti i parë modern** i një kontinenti.
- (nga fjala *iugum*, që do të thotë "zgjedhë" ose njësi toke që mund të lërohet nga një çift qesh brenda një dite)

2. Edikti i Çmimeve (Muri kundër Inflacionit)

Për të mbrojtur qytetarin dhe ushtarin nga tregtarët e pangopur, Diokleciani nxori një ligj monumental: **Ediktin e Çmimeve Maksimum**.

- Ai listoi çmimin për mbi 1,000 produkte (nga mishi te këpucët) dhe rrogat për çdo zanat.
- **Imazhi:** Paramendo një pllakë gjigante mermeri të vendosur në qendër të çdo qyteti (si në Stratonikeia apo Afërdisia), ku njerëzit lexonin ligjin që i mbronte nga shtrenjtimi.

IV. Monumentet që Flasin (Arkitektura e Pushtetit)

Këta perandorë nuk ndërtuan vetëm zyra, por simbole të përjetësisë. Sistemi administrativ u pasqyrua në gur.

- **Pallati i Dioklecianit (Split):** Nuk ishte thjesht një shtëpi, ishte një kështjellë-qytet, një "makinë" administrative ku perandori jetonte si zot.
- **Termat e Dioklecianit (Romë):** Struktura më gjigante sociale, ku 3,000 njerëz mund të laheshin njëkohësisht. Ishte dhurata e tij për popullin, për të treguar se "Sistemi" punon për ta.
- **Porta Nigra (Trier):** Mbrojtja e veriut. Një portë aq e fortë sa simbolizonte muret e pathyeshme të dioqezave të Konstanc Klorit.

1. Piramida e Pushtetit (Hierarkia e Re)

Diokleciani e ndau administratën në katër nivele kryesore, duke krijuar një zinxhir komande që nuk lejonte më asnjë "vrimë" ku mund të fshihej korrupsioni apo revolta.

- **Tetrarkët (4):** Në krye ishin 2 Augustët dhe 2 Cezarët. Ata ishin burimi i ligjit.
- **Prefektët e Prefekturave (4):** Ata ishin "Zëvendës-Mbretërit". Nuk merreshin më me ushtrinë (për të mos bërë grusht shteti), por vetëm me financat, drejtësinë dhe logjistikën.
- **Vikariët (Vicarius - 12):** Çdo **Dioqezë** drejtohej nga një Vikar. Ai ishte "syri" i perandorit në rajon. Ai kontrollonte guvernatorët e provincave dhe siguronte që taksat të mblidheshin sipas censusit.
- **Guvernatorët (Praesides):** Në nivelin e provincës (Spanjë, Galia, Iliri etj.), ata ishin përgjegjësit direkt për popullsinë dhe zbatimin e ligjit në terren.

2. Ndarja Civile nga ajo Ushtarake (Geni i Dioklecianit)

Ky është momenti kur sistemi romak ndryshoi rrënjësisht. Diokleciani bëri diçka që nuk ishte bërë kurrë më parë: **ndau shpatën nga letra**.

- **Dux (Duka):** Ishte komandanti ushtarak i provincës. Ai kishte ushtarët, por **nuk kishte para**. Ai nuk mund të mblidhte taksa dhe nuk mund të gjykonte qytetarët.
- **Guvernatori Civil:** Ai kishte paratë dhe administratën, por **nuk kishte ushtrinë**.

Analiza për librin: Kjo ndarje parandaloi luftërat civile. Një gjeneral nuk mund të rebelohej dot sepse nuk kishte bukë për ushtarët (paratë i kishte guvernatori civil), dhe një guvernator nuk mund të rebelohej sepse nuk kishte ushtarë.

3. Funksionarët e "Zyrave të Purpurta" (Burokracia)

Për herë të parë, Evropa dhe Lindja u mbushën me zyrtarë që quheshin *Agentes in Rebus* (Agjentët e punëve).

- Ata ishin "shërbimi sekret" dhe inspektorët e sistemit.
- Udhëtonin nëpër të gjitha dioqezat për të parë nëse Vikariët po bënin punën apo po vidhnin.

- Sistemi i postës (*Cursus Publicus*) u bë aq i shpejtë sa një urdhër nga Trieri (Gjermani) mbërrinte në Britani apo Spanjë brenda pak ditësh.

Dioqezat e Afrikës (Shtyllat e Jugut)

Në hartën tonë, zonat me numrat 1, 2 dhe 4 do të emërtohen sipas ndarjes së re të Tetrarkisë:

1. **Dioqeza e Afrikës (Diocesis Africae):** Kjo mbulonte Tunizinë e sotme dhe Libinë perëndimore (numri 2 në hartë). Ishte zemra ekonomike e Afrikës, me kryeqendër **Kartagjenën**. Këtu Prefekti i Italisë mbikëqyrte prodhimin masiv që ushqente popullin e Italisë.
2. **Mauretania (Dioqeza e Spanjës):** Megjithëse ndodhet në Afrikë, Maroku i sotëm (numri 1 në hartë) administrativisht u lidh me **Dioqezën e Hispanisë**. Pse? Sepse ishte më e lehtë të mbrohej dhe të furnizohej përmes ngushticës së Gjibraltarit sesa përmes shkretëtirës nga Kartagjena.
3. **Dioqeza e Egjiptit (Diocesis Aegypti):** Kjo ishte zona numër 4 në hartë. Egjipti nuk ishte thjesht një provincë, ishte pronë private e perandorit. Nën Dioklecianin, u integrua plotësisht në sistemin e dioqezave për të maksimizuar mbledhjen e taksave dhe kontrollin e lumit Nil.

- **Në Kartagjenë (Tunizi):** Një figurë e një **Vikar-i** (zyrtari të lartë) duke mbikëqyrur ngarkimin e anijeve gjigante me thasë gruri. Pranë tij, një tabelë ku shkruhet: *"Providentia Augusti"* (Mendjehollësia e Perandorit).
- **Në Aleksandri (Egjipt):** Një figurë shkencëtari ose arkitekti pranë Farit të famshëm, duke mbajtur rrotullat e censusit të popullsisë së Nilit. Ky rajon ishte më i vështiri për t'u llogaritur, por sistemi ilir ia doli.
- **Në Shkretëtirë:** Një njësi ushtarake *Limitanei* (ushtarë kufiri) me deve, duke simbolizuar mbrojtjen e kufirit jugor nga fiset nomade.

. Metalurgjia (Mjete Bujqësore dhe Artizanale)

Furrat me Fryrjë: Përdorimi i kacekëve gjigantë të lëvizur nga uji i lumenjve lejoi arritjen e temperaturave të larta për prodhimin e çelikut të cilësisë së lartë.

 Standardizimi i Mjeteve: Nga këto qendra dolën me mijëra koka kazmash, sqepar minierash, sharra për prerjen e gurit dhe dalta guri. Ky prodhim masiv bëri që çdo dioqezë të kishte mjetet e nevojshme për të hapur rrugë, kanalizime dhe portet pa pritur furnizime nga qendra.

Fabricae (Fabrikat) nuk prodhonin vetëm për ushtrinë. Ato nxirrnin në seri mjete që ndryshuan rendimentin e punës:

- **Plygu i Rëndë i Hekurit:** që mund të çanin tokën e rëndë dhe argjilore të Gjermanisë, Holandës dhe Britanisë. Pa këtë mjet, ato toka nuk do të prodhonin dot kurrë aq grurë.
- **Drapërinjtë dhe Korrëset (Vallus):** Në Galinë e Konstanc Klorit u përdorën makineritë e para të korrjes – një arkë me dhëmbë metali e shtyrë nga një gomar. Ishte teknologji e lartë për kohën.
- **Veglat e Specializuara:** Sqepar, daltat e çelikut për guroret, sharra gjigante për mermerin dhe kazmat për minierat e arit në Spanjë dhe Ballkan.

2. Inxhinieria e Ngritjes: Karrukullat dhe Vinçat

karrukullat gjigante. Ky ishte sekreti i ndërtimeve tona monumentale.

- **Tympanum (Rrota e madhe):** Ishte një vinç ku njerëzit ecnin brenda një rrote druri gjigante (si rrota e llojjtë të brejtësve) për të krijuar një forcë ngritëse të jashtëzakonshme.
- **Vidat e Arkimedit:** Për të nxjerrë ujin nga minierat e thella në Spanjë apo për të tharë kënetat në Holandë, përdoreshin vida metalike gjigante që rrotulloheshin me forcë manuale ose shtazore.

3. Transporti: Karrot dhe Rrugët e Reja

Sistemi i dioqezave kërkonte shpejtësi.

- U prodhuan **karro me bokulla bronxi të thjeshta** dhe boshte të përforcuara me hekur (*Carpentum* dhe *Carrus*) që mbanin pesha deri në disa tonë.
- Këto mjete pune mundësuan që tullat e prodhuara në fabrikat e Serdikës (Sofja) të shkonin në kantiere ndërtimi qindra kilometra lar

4. Hidraulika dhe Mullinjtë Industrialë

Uji nuk përdorej vetëm për të pirë, por si burim energjie. Në këtë periudhë u përhapën:

- **Sharrat Hidraulike:** Makineri që përdornin rrotën e ujit për të lëvizur tehet e sharrave që prisnin mermerin në pllaka të holla,

Mjetet e Punës dhe Trashëgimia e Vjetër

- Realiteti teknologjik i kësaj epoke nuk lindi nga asgjëja. Sistemi administrativ ilir nuk shpiku rrotën, por shpiku **shkallëzimin e saj industrial**. Shumë nga mjetet e punës që përdorën kantiere gjigante të Tetrarkisë ishin trashëguar nga qytetërimet më të vjetra –

nga Egjipti, Greqia klasike dhe periudha e hershme romake. Meritë e këtij rendi të ri ishte standardizimi i tyre në seri dhe vënia në dispozicion e çdo dioqeze.

1. Lumi i Vdekur: Arteria e Brendshme.

Ky kanal lidhte qytetin me lumin Vjos .

Logjistika: Përmes këtij kanali vinin trarët e drurit për ndërtim, qymyri për furrat e qeramikës dhe mbase metalet nga minierat e brendshme.

- **Emri "Lumi i Vdekur":** Ky toponim shpesh dëshmon për një kanal artificial që ishte kthyer në një rrugë ujore posaçërisht për lundrim.

2. Kanali i molles – Knali i Marinarëve .

Ky është **Kanali i Madh** që e lidhte Apollonin direkt me Detin Adriatik.

- **Funksioni:** Këtu vinin anijet e rënda tregtare, "Gjigantët e Detit", që sillnin blloqet e mermerit me **Mogilat** anije te antikitetit qe ju vendoseshin kacek ajri nga posht per te lundruar ne cekina dhe eksportonin statujat e famshme dhe porcelanin e **Kerrnicave** drejt Romës, Aleksandrisë dhe Athinës.
- **Toponimi:** Emri "Kanali i Marinarëve" është dëshmia e gjallë e një klase elitare detarësh që jetonin dhe punonin në këtë aks, duke e mbajtur Apollonin si një port "të hapur" edhe pse qyteti ishte pak kilometra brenda tokës.
-

1.Beligradet , në latinisht Bellum (Lufta / Konflikti) - Gradum (Shkalla / Lartësia / Pozicioni)

Kalaja e Dukes kazerma ushtarake

Dux – ishte komandanti provincial

- **Fortifikimi i Kufijve (Limes):** U ndërtua një rrjet masiv kalash dhe muresh përgjatë Danubit, në Anadoll, Siri, Liban dhe deri në Afrikën Veriore (Libi e Egjipt). Këto nuk ishin thjesht mure, por zona ushtarake të quajtura *Strata Diocletiana*, që shërbenin si pengesa fizike dhe qendra logjistike.
- **Ushtria:** Ai krijoi një ndarje mes *limitanei* (trupat e kufirit që jetonin në fortifikime) dhe *comitatenses* (trupat lëvizëse që ndërhynin ku kishte rrezik).

2. Procesi i "Legalizimit" të Barbarëve

Dyndjet barbare në këtë kohë nuk ishin gjithmonë pushtime të dhunshme; shpesh ishin migrime masive popujsh që kërkonin mbrojtje nga uria ose fiset e tjera më egra (si Hunët më vonë).

- **Kampet e Emigracionit në Danub:** Romakët krijuan pika kontrolli ku barbarët dorëzonin armët. Ky ishte hapi i parë i një procesi të gjatë integrimi.
- **Statusi i "Laeti" dhe "Foederati":** Barbarët që lejoheshin të hynin nuk bëheshin qytetarë menjëherë. Ata vendoseshin në toka të braktisura si bujq ose shërbenin në ushtri. Ky proces zgjaste me breza:

Filtrimi: Kontrolli në kufi dhe shpërndarja në provinca të ndryshme për të shmangur revoltën.

Shërbimi: Detyrimi për të dhënë ushtarë për Romën.

Romanizimi: Pas dekadash shërbimi dhe besnikërie, ata mund të fitonin statusin e plotë të qytetarit.

3. Skllevërit dhe Kontrolli Demografik

Pjesa më e errët e këtij procesi përfshinte ata që nuk konsideroheshin të dobishëm për ushtrinë ose bujqësinë e lirë, por trajtoheshin si plaçkë lufte.

- **Kastrimi dhe Shuarja e Linjës:** Për grupet që konsideroheshin veçanërisht të rrezikshme ose "rebele", Roma përdorte metoda drakoniane për të parandaluar rritjen e tyre demografike brenda kufijve.
- **Skllevërit e Kastruar:** Kastrimi i djemve barbarë shërbente për dy qëllime: rritjen e vlerës së tyre si shërbëtorë shtëpiakë (eunukë) në oborret perandorake dhe, më e rëndësishmja, **ndalimin e riprodhimit**.
- **Ndalimi i Lindjeve:** Duke u mohuar të drejtën e martesës dhe lindjes së fëmijëve, Roma siguronte që këto grupe specifike "të padëshiruara" të shuheshin biologjikisht brenda një brezi, duke shfrytëzuar vetëm fuqinë e tyre punëtore deri në vdekje.

4. Ekonomia dhe Shoqëria e "Kastës"

Sistemi i Dioklecianit e ktheu shoqërinë romake në një sistem kastash të mbyllura.

- **Bujqit (Coloni):** Ishin të lidhur pas tokës (pararendësit e kmetëve të mesjetës).
- **Barbarët e legalizuar:** Ishin shtylla e re ushtarake, por gjithmonë nën vëzhgimin e rreptë të administratës romake.

Beligradi qyteti që sot quhet **Berat** kështjella e tij ishte kazerma ushtarake e provicës që bënte dhe mbikqyrjen e kampit te barbarve që qëndronin në pjesën e poshteme në fushë.

Në gjuhën e administratës së Dioklecianit dhe pasardhësve të tij, ky status quhej **"Gentiles"** ose **"Laeti"**.

Nëse vizigotët në zonën e Beratit (Bellum Gradum) qëndruan të bashkuar si komunitet, ata gëzonin statusin e **"Inquilini"** (banorë të atashuar) ose më saktë **"SOCIORUM"** (aleatë brenda kufirit).

Ja se si funksiononte ky "status minoriteti" i asaj kohe:

1. Autonomia e Mbyllur (Lex Rhodia/Legjet Gentilizuar)

Roma u njihte atyre të drejtën për të jetuar sipas dokeve të tyre, por brenda një territori të kufizuar rreptësisht nga **Duka**.

- **Gjyqësia:** Ata kishin liderët e tyre (si Alariku para se të bëhej mbret), por për çështjet që preknin romakët, i nënshtroheshin **Kuratorit** të qytetit.

- **Gjuha dhe Kultura:** Ashtu si minoritetet e sotme, ata mbronin gjuhën dhe strukturën e tyre fisnore, duke mos u përzier me popullsinë vendase (Epirotët/Ilirët), të cilët i shihnin me dyshim.

2. Statusi i "Laeti" (Të Pranuarit)

Ky ishte hapi i parë i legalizimit që përmendët.

- **Toka për Shërbim:** Shteti u jepte toka të braktisura (*terrae laeticae*).
- **Detyrimi Ushtarak:** Ata nuk paguanin taksa si qytetarët e zakonshëm, por "taksa" e tyre ishte gjakun. Çdo familje duhej të jepte djem për ushtrinë romake. Ky ishte çmimi i qëndrimit në luginën e Beratit.

3. Pse ngjan me Minoritetin e Sotëm?

- **Izolimi Gjeografik:** Ata jetonin në enklava. Nuk lejoheshin të lëviznin lirisht nëpër perandori pa një leje (shpesh të lëshuar nga zyra e **Praeses**).
- **Mungesa e Konubiumit:** Fillimisht, vizigotët e këtij komuniteti nuk kishin *Jus Connubii* (të drejtën për t'u martuar legalisht me romakë). Kjo e mbante komunitetin të pastër, por edhe të izoluar, saktësisht si një minoritet i mbyllur.
- **Mbrojtja nga Shteti:** Ashtu si minoritetet sot kanë mbrojtje ligjore, ata kishin statusin e **"Foederati"**. Roma ishte e detyruar t'u jepte grurë (*Annona*) në këmbim të besnikërisë.

4. Kurthi i Statusit

Ky status ishte i rrezikshëm sepse ishte "i përkohshëm që zgjaste përgjithmonë".

- Pritja 30-vjeçare ishte periudha ku ata ishin as mish as peshk: nuk ishin më barbarë të lirë në pyjet e veriut, por nuk ishin as qytetarë romakë me të drejta të plota.
- Ky frustrim i "minoritetit të përjetshëm" i shtyu ata të kërkonin **Citadinancën** (qytetarinë).

Në momentin që e morën këtë status të plotë, ata fituan diçka që minoritetet e sotme e kanë me ligj: **Lirinë e Lëvizjes**. Dhe pikërisht atëherë, ata vendosën të iknin nga Ballkani drejt Spanjës, sepse statusi i ri u lejonte të mos ishin më "skllevër të tokës" nën vëzhgimin e Dukës së Beratit, por zotër të fatit të tyre.

Pra, mund të themi se ata përdorën sistemin romak për t'u "civilizuar" në letër, vetëm që të kishin fuqinë ligjore për t'u larguar nga ai sistem sa më parë.

Në kohën e Vizigotve ,Alariku **nuk ishte as mbret përrallash e as thjesht një ushtar, ai ishte një (Kryetar Fisi) në tranzicion.** Në sistemin e Dioklecianit dhe Kostandinit, këta udhëheqës barbarë kishin një status hibrid. Ai ishte menaxheri i një force gjigante punëtore dhe ushtarake që "frymëzonte" ekonominë e luginave tona.

1. Pasuria e "kryetarit": Jo Toka dhe Njerzit e tij.

Pasuria e Alarikut në zonën e Beratit dhe Fierit nuk ishte si ajo e një perandori që rrinte në pallat.

- **Ekonomia e Komunitetit:** Ai kontrollonte mijëra krahë pune. Ky komunitet prodhonte grurë, rriste bagëti dhe nxirrte lëndë të parë që shitej në tregjet e Apolonisë.

- **Kontratat me Romën:** Si "Kryetar", ai merrte subvencione direkte nga shteti romak (*Annona*). Një pjesë e këtyre parave mbetej në dorën e tij, gjë që i lejoi të porosiste edhe skulptura apo të mbante një oborr të vogël ushtarak.

2. Pse mund të dukej si Perandor?

- **Autoriteti:** Ai kishte fuqi absolute mbi jetën e vizigotëve të tij.
- **Stili:** Ai imitonte modën e lartë të Kostandinopojës. Nëse ai do të dilte në rrugët e Beratit, do të vishej me purpur dhe do të mbante shenja pushteti që t'u tregonte romakëve se "unë jam i barabartë me ju".

3. "Kryetari" dhe Menaxher i Emigracionit

Detyra e tij kryesore si "kryetar" ishte diplomacia.

- Ai duhej të siguronte që **Duka** në kështjellë nuk do t'i sulmonte.
- Ai duhej të siguronte që **Kuratori** i qytetit do t'i jepte racionet e premtuara.
- Për 30 vjet, ai luajti rolin e një "administratori të krizës".

Trashëgimnia e Sistemit Administrativ nga koha e Dioklecianit në Traditën Shqiptare.

Në traditën tonë, koha e Dioklecianit ka lënë gjurmë të thella, sidomos sepse ai ishte me origjinë ilire dhe reformat e tij u zbatuan me rreptësi në trojet tona. Trashëgimia më e dukshme lidhet me **organizimin e jetës rurale** dhe **ndarjen territoriale**.

Ja elementet kryesore që kanë mbijetuar deri vonë (ose mbijetojnë ende):

1. Institucioni i Kryeplakut dhe "Këshillit të Pleqve"

Diokleciani zyrtarizoi strukturën ku fshati (*vicus*) kishte përgjegjësi kolektive. Nëse një anëtar i fshatit nuk paguante taksat, fshati duhej t'i mbulonte. Kjo krijoi një **solidaritet të detyruar** që në traditën shqiptare u kthye në vetëqeverisje përmes Pleqësisë. **Vula e kryeplakut** , është pasardhëse e autoritetit që Diokleciani i dha "Magister Vici" për të certifikuar gjendjen e banorëve.

2. Ndarja Administrative (Prefekturat)

Emërtimi **Prefekturë** që përdorim sot në Shqipëri është trashëgimi direkte e Dioklecianit. Ai e ndau Perandorinë në 4 Prefektura të mëdha (ku ne bënim pjesë në atë të Ilirikut). Edhe sot, Prefekti në Shqipëri është përfaqësuesi i drejtpërdrejtë i shtetit në territor, ashtu siç ishte *Praefectus* në kohën e tij.

3. "Lidhja me Tokën" dhe Bujqësia

Diokleciani vendosi sistemin e *Colonatit*, ku fshatarët (kolonët) ishin të detyruar të qëndronin në tokën e tyre për të prodhuar. Kjo ndikoi në strukturën e fshatit shqiptar për shekuj, ku familja dhe toka ishin të pandashme, një traditë që u përforcua më vonë edhe nga Kanuni dhe sistemi osman.

4. Kultura e Gurit dhe Fortifikimet

Gjatë kohës së tij u ndërtuan shumë kështjella dhe pika vrojtimi (Castrum) përgjatë rrugës **Via Egnatia**. Shumë nga themelet e kalave tona (si ajo e Elbasanit apo Shkodrës) kanë mbetje ose rindërtime të asaj periudhe, duke lënë gjurmë në arkitekturën tonë mbrojtëse.

5. Emrat dhe Toponimet

Ndarja e provincave si **Prevalitana** (Shkodra me rrethinat), **Epiri i Ri** (Durrësi/Berati) dhe **Nishi** (Kosova), përcaktuan kufijtë kulturorë dhe administrativë që shqiptarët i njohën dhe i ruajtën si identitet rajonal për shumë kohë.

Ky është niveli më i ulët dhe më i rëndësishëm për kontaktin me popullsinë.

- **Vula dhe Autoriteti:** Ashtu si kryeplaku mban vulën për dokumentet e gjendjes civile dhe vërtetimet e pasurisë, **Magister Vici** mbante regjistrat e fshatit.
- **Detyra Kryesore:** Ai ishte personi që plotësonte dokumentacionin bazë për sistemin **Capitatio** (taksa për kokë/person). Pa vërtetimin e tij fillestar, administrata e lartë nuk e njihte ekzistencën e një qytetari apo pasurie.

Hierarkia krahasuese:

- **Sot:** Bashkia → Njësia Administrative → **I Plotfuqishi** (Rendi) / **Kryeplaku** (Vërtetimi).
- **Diokleciani:** Provinca (*Praeses*) → Qyteti (*Civitas*) → **Irenarches** (Rendi) / **Magister Vici** ose komarku (Vërtetimi).

Lidhja e traditës Ilire me reformat e Dioklecianit

1. **Vetëqeverisja e Fshatit (Bashkësia fshatare):** Ilirët jetonin në fise dhe bashkësi fshatare ku **Kryeplaku** ose i pari i fisit kishte autoritet absolut. Diokleciani e ktheu këtë traditë në ligj romak përmes sistemit të përgjegjësisë kolektive të fshatit. Ai e dinte se në zonat tona, njerëzit i bindeshin më shumë "të parit të tyre" sesa një guvernatori të largët.
2. **Hierarkia Ushtarake-Civile:** Ilirët kishin një strukturë shoqërore shumë ushtarake. Diokleciani e ndau ushtrinë nga administrata civile, por i dha administratës një disiplinë ushtarake (zyrtarët mbanin rripa ushtarakë). Kjo përkon me karakterin e "burrave " që ishin edhe luftëtarë, edhe drejtues.
3. **Decentralizimi (Tetarkia):** Iliria nuk ishte kurrë një shtet plotësisht i centralizuar para romakëve; ishte një bashkim fisesh me qendra të ndryshme fuqie. Diokleciani e "kopjoi" këtë model duke e ndarë perandorinë në katër pjesë, që të mund të qeverisej më lehtë nga afër.
4. **Kulti i Diellit dhe Autoritetit:** Ilirët kishin një lidhje të fortë me kultin e diellit dhe figurën e pathyeshme të udhëheqësit. Diokleciani e prezantoi veten si "Dominus" (Zot), duke kërkuar një lloj adhurimi që i ngjante më shumë traditave lindore dhe ballkanike sesa republikës së vjetër romake.

Pra, më shumë se sa një kopjim, reformat e tij ishin një **"Ilirizim" i Perandorisë Romake**. Ai mori efikasitetin e traditës ilire (besnikërinë ndaj gjakut, tokës dhe të parit të fshatit) dhe e ktheu në kod ligjor për të shpëtuar Romën nga kolapsi.

Trashëgimnia Hitite

Administrata e **Mbretërisë Hitite** (në Anadollin e lashtë) ngjan me reformat e Dioklecianit dhe traditën tonë në këto pika:

1. **Këshilli i Pleqve si Panku:** Hititët kishin një asamble të quajtur *Panku*, që përbëhej nga fisnikët dhe "të parët e fshatrave". Ashtu si **Pleqësia** në kanunin tonë apo këshilli i fshatit te Diokleciani, ky grup kishte pushtet të vërtetonte vendimet dhe të kontrollonte mbretin.

2. **Përgjegjësia Kolektive e Fshatit:** Te Hititët, nëse ndodhte një krim në territorin e një fshati dhe fajtori nuk gjendej, i gjithë fshati mbante përgjegjësi (shpesh paguanin dëmshpërblim). Kjo është **identike** me sistemin e taksave të Dioklecianit dhe parimin e "gjakut" ose "besës" në fshatrat shqiptare.

3. **Guvernatorët Lokalë (Bel Madgalti):** Hititët kishin zyrtarë zonale që quheshin "Zotërit e Kullave të Vrojtimit". Ata ngjajnë shumë me **"irenarkut – I plotfuqishmi i zones"** . Ata kishin kompetenca të plota: ishin gjykatës, policë dhe mbledhës taksash në zonën e tyre, duke mbajtur vulën mbretërore.

4. **Vula si Autoritet Hyjnor:** Te Hititët, vula nuk ishte thjesht mjet identifikimi, por konsiderohej e shenjtë. Kushdo që kishte vulën e zonës, fliste në emër të mbretit.

Reformat qe ndermori Diokleciani

Dioklecian (284–305 t.e.s.) njihet si një epokë e transformimit të madh për Perandorinë Romake, ku reformat në ndërtim dhe arkitekturë luajtën një rol kyç për të simbolizuar fuqinë e re të "Tetrarkisë" (sundimit të katërve).

Ndërtimi

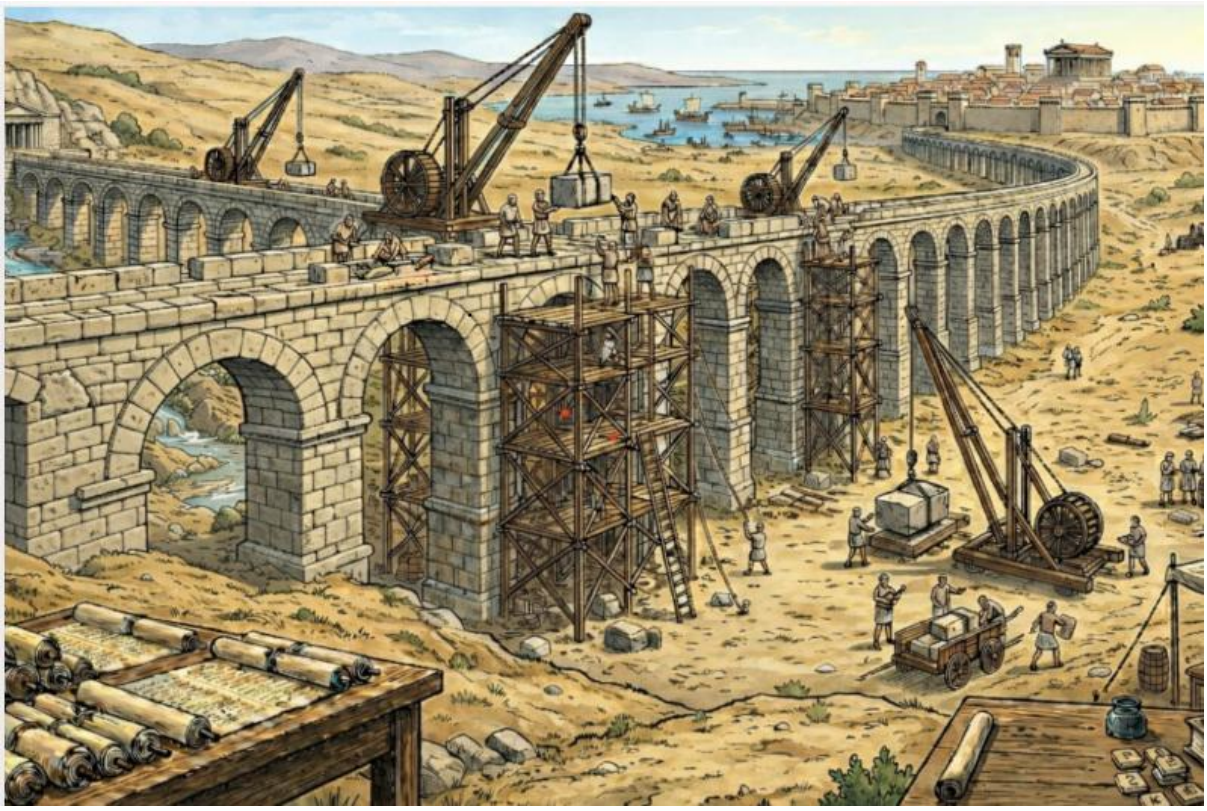

1. Pallati i Dioklecianit në Split

Ky është projekti më i rëndësishëm i tij, i ndërtuar rreth vitit 300 t.e.s në vendlindjen e tij (Dalmacia).

- **Modeli Ushtarak:** Pallati u projektua sipas modelit të një kampi ushtarak romak (*castrum*), me formë drejtkëndore, mure të trashë dhe kulla fortifikuese.

- **Stili Lindor dhe Perëndimor:** Arkitektura ndërthur elemente të stilit lindor (harqe dhe kolona të sjella nga Egjipti) me teknikat tradicionale romake.
- **Funksioni i Dyfishtë:** Shërbeu si një vilë luksoze për pensionimin e tij, por edhe si një qendër administrative dhe prodhimi (dyshohet se fillimisht ishte fabrikë tekstilesh ushtarake).

2. Infrastruktura dhe Inxhinieria

Diokleciani i dha përparësi projekteve që forconin autoritetin shtetëror dhe mirëqenien:

- **Akuaduktët:** Ai ndërtoi akuaduktin e Splitit (rreth 9.4 km i gjatë), i cili furnizonte pallatin me ujë të pijshëm dhe është pjesërisht në përdorim edhe sot.
- **Termat (Banjat Publike):** Në Romë, ai ndërtoi **Thermat e Dioklecianit**, kompleksi më i madh dhe më madhështor i banjave publike në historinë e perandorisë.

3. Arkitektura si Mjet Propagande

- **Simbolika e Tetrarkisë:** Ndërtimet e tij synonin të tregonin stabilitetin e perandorisë pas një periudhe krizash. Ai ishte i pari që kërkoi të thirrej "zot" (*dominus*), dhe pallatet e tij pasqyronin këtë status hyjnor përmes sallave të fronit dhe ceremonive të rrepta.
- **Mauzoleu:** Ndërtimi i mauzoleut të tij në Split (sot Katedralja e Shën Dujes) ishte një inovacion arkitekturor me formë tetëkëndore, që forconte kultin e tij imperial.

4. Reformat Ekonomike në Ndërtim

Ai inkurajoi projekte të mëdha për të vënë në lëvizje ekonominë dhe për të krijuar vende pune për mijëra punëtorë, muratorë dhe artistë të sjellë nga të gjitha anët e perandorisë.

Sistemi arsimor

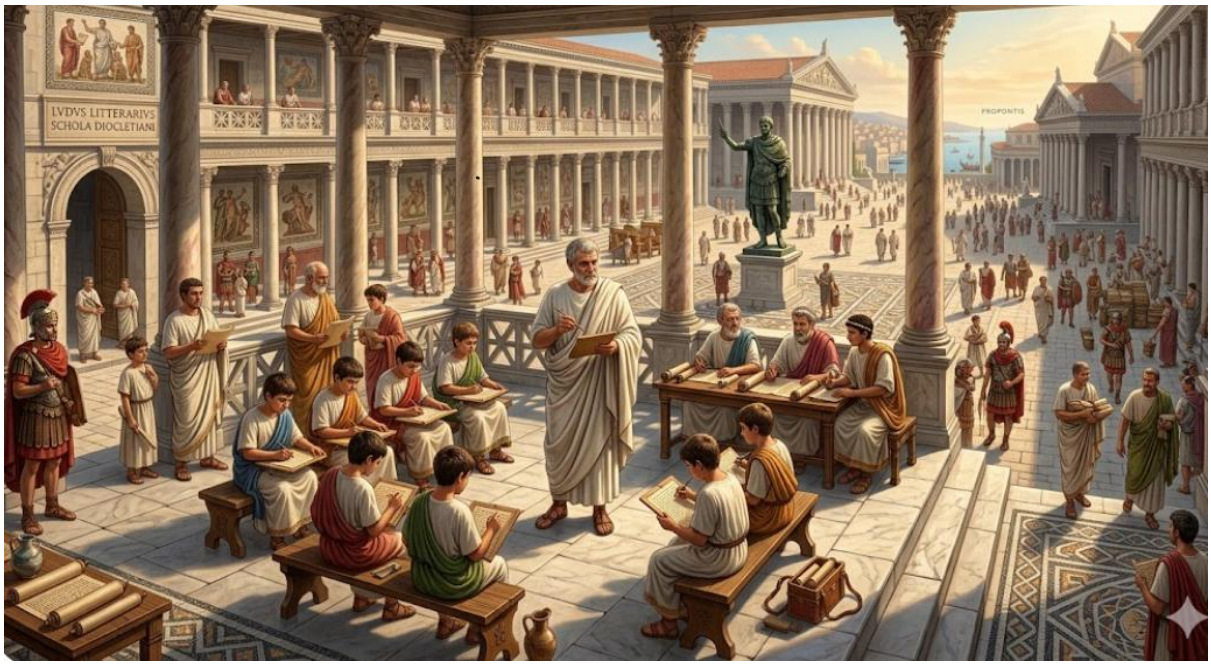

Në kohën e Dioklecianit Arsimi ishte po aq i rreptë dhe i llogaritur sa reformat e tij administrative. Ai e shihte arsimin si një mjet për të prodhuar **burokratë besnikë** dhe ushtarakë të zotë, të cilët do të shërbenin në hierarkinë e tij të re.

1. Arsimi si "Pasaportë" për Administratën

Diokleciani krijoi një nevojë të madhe për njerëz që dinin shkrim, lexim dhe llogari për të mbushur zyrat e Prefekturave dhe Provincave.

- **Lidhja me Kryeplakun:** Edhe në nivelin më të ulët, ai që mbante **vulën** (si *Magister Vici*) duhej të kishte një arsim bazë për të mbajtur regjistrat e taksave (*capitatio*). Arsimi u bë kusht për të pasur pushtet lokal.

2. "Edictum de Pretiis" (Edikti i Çmimeve) dhe Mësuesit

Në vitin 301, Diokleciani nxori një ligj të famshëm ku caktoi tavanin e çmimeve për çdo gjë, përfshirë **pagat e mësuesve**:

- **Mësuesi i fillores (Ludi Magister):** Pagphej për çdo nxënës në muaj.
- **Mësuesi i Gramatikës dhe Retorikës:** Pagphej më shumë, sepse përgatiste "elitën" që do të bëhej pjesë e administratës së lartë.
- Ky ishte tentativi i parë i shtetit për të kontrolluar koston e arsimit në çdo cep të perandorisë, edhe në provincat ilire.

3. Edukimi Ushtarako-Civil

Duke qenë se ai ishte ushtarak, arsimi në kohën e tij mori një karakter shumë disiplinor. Nxënësit mësoheshin me disiplinë të rreptë, ashtu si "i plotfuqishmi i zonës" që mban rregullin sot. Fokusimi ishte te **Ligji Romak** dhe **Gjuha Latine**, pasi kjo e fundit ishte gjuha e administratës dhe e ushtrisë që bashkonte gjithë perandorinë.

4. Shkollat e Mesme (Grammaticus)

Në qytetet kryesore të Ilirisë (si Durrësi apo Shkodra etj), shkollat përgatitnin të rinjtë për t'u bërë pjesë e makinerisë shtetërore. Ata mësonin:

- **Shkencat e llogarisë:** Për mbledhjen e saktë të taksave.
- **Stenografinë (Notarii):** Shkrimin e shpejtë për të dokumentuar urdhrat e perandorit.

Reformat juridike

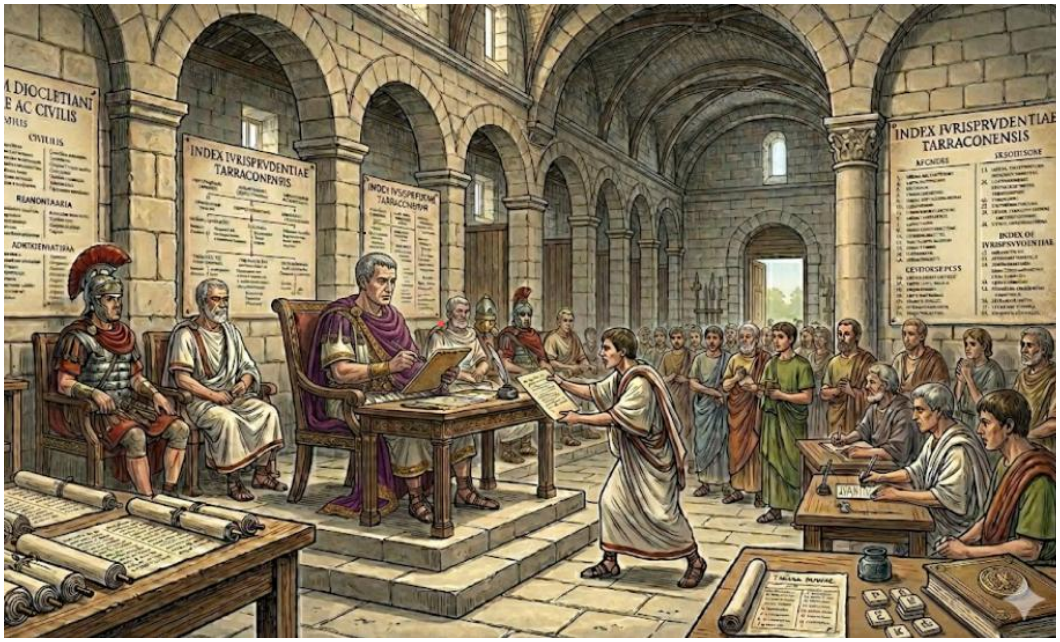

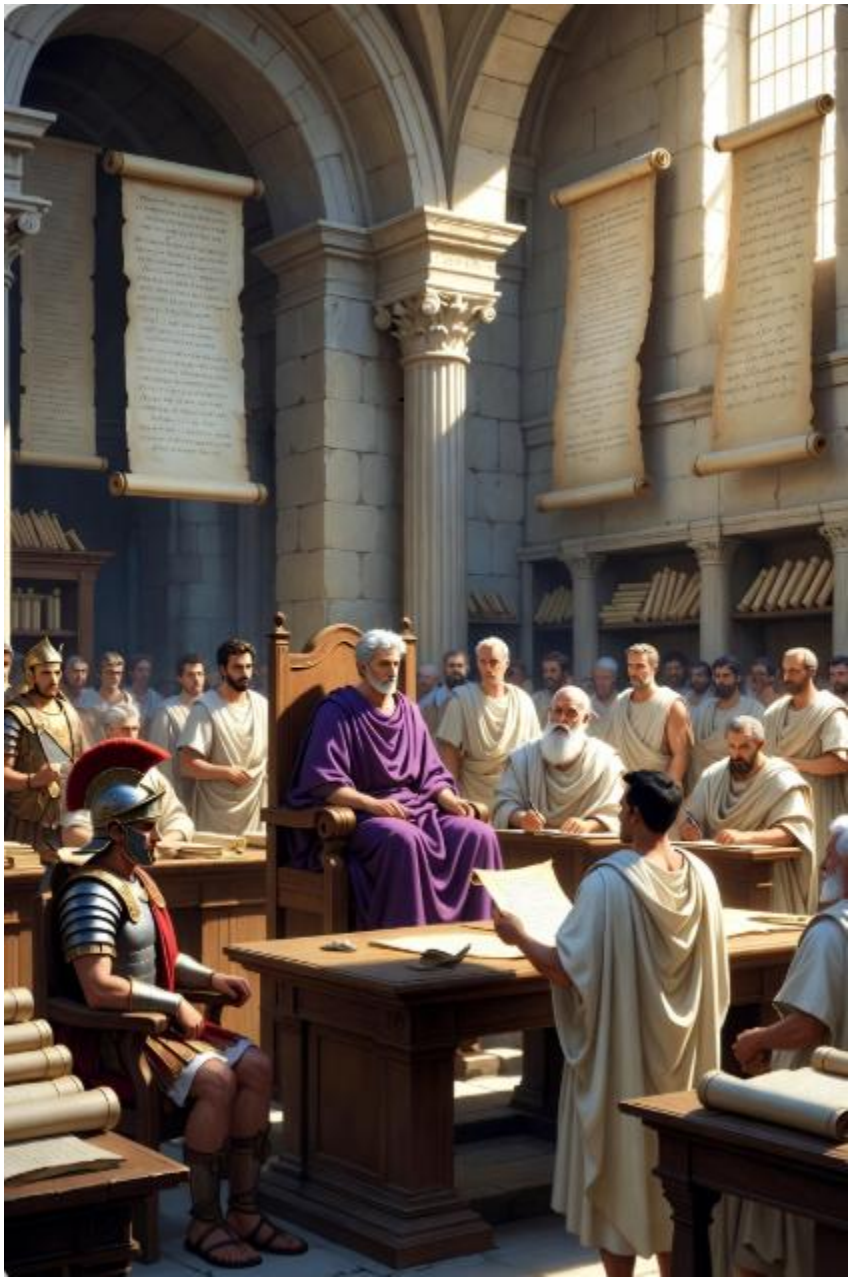

Reformat juridike të Dioklecianit ishin "skeleti" që mbante në këmbë gjithë sistemin e tij administrativ. Ai e kuptoi se për të pasur një **komark** apo një **irenark** efikas, ligji duhej të ishte i qartë, i shkruar dhe i pakontestueshëm.
Ja shtyllat kryesore të reformës së tij juridike:

1. Kodifikimi i parë (Codex Gregorianus dhe Hermogenianus)

Para Dioklecianit, ligjet ishin të shpërndara dhe rrëmujë. Ai urdhëroi mbledhjen e të gjitha dekreteve perandorake në kode të përmbledhura. Kjo i dha mundësi

administratës në provinca (si në Iliri) që të kishte një **libër rregullash** unik. Ky ishte hapi i parë drejt asaj që ne sot e quajmë "Kodi Civil".

2. "Dominatus" – Perandori si Burim i Ligjit

Ai i dha fund periudhës ku Senati kishte peshë. Diokleciani e shpalli veten *Dominus* (Zot dhe Zotëri). Çdo fjalë e tij ishte ligj. Kjo krijoi një **hierarki piramidale** ku urdhri zbriste nga lart poshtë:

- **Perandori → Prefekti → Guvernatori → Irenarches → Comarchu**.
  Çdo dokument me **vulë** që lëshohej në bazë, kishte fuqinë e ligjit perandorak.

3. Reforma e Procesit Gjyqësor (*Cognitio Extraordinaria*)

Diokleciani hoqi sistemin e vjetër me dy faza (ku një laik gjykonte faktet). Ai vendosi që **zyrtari shtetëror** (magjistrati) të ishte edhe hetues, edhe gjykatës.

- **Lidhja me ne:** Kjo ngjan me kompetencat që ka pasur comarchu ose irenarches në zonat rurale për të ndërhyrë dhe zgjidhur mosmarrëveshjet në vend, pa pasur nevojë për gjykata të komplikuara.

4. Mbrojtja e "Dokumentit të Shkruar"

Ai i dha rëndësi dërrmuese **provës me shkrim** mbi dëshmitë me gojë. Këtu lindi rëndësia e madhe e **vulosjes** së dokumenteve. Nëse comarchu i zonës lëshonte një vërtetim të vulosur, ai vlerësohej si e vërtetë absolute juridike.

5. Ligji për Përgjegjësinë Kolektive

Në aspektin juridik, ai sanksionoi që fshati ishte një "person juridik" i vetëm përballë shtetit. Nëse dikush ikte nga toka ose kryente krim, ligji godiste gjithë grupin. Ky parim juridik u ruajt në **Kanunin e Maleve** tona si "faji i shtëpisë" apo "përgjegjësia e fshatit".

Këto reforma e kthyen shtetin nga një aleancë qytetarësh në një **makinerie juridike** ku çdo hallkë (edhe ajo më e vogla) kishte një detyrë të shkruar saktë.

Regjistrat kadastralë

Diokleciani krijoi një sistem që ishte aq i saktë dhe i rreptë, saqë u bë modeli i parë i mirëfilltë i **shtetit burokratik** në histori. Ky proces nuk ishte thjesht një listë emrash, por një zinxhir i pandërprerë dokumentacioni që fillonte nga baza dhe përfundonte në arkivat perandorake.

1. Deklarata Fillestare (*Professio*)

Çdo kryefamiljar ishte i detyruar me ligj të paraqitej para zyrtarit të zonës (i cili sot përkon me rolin e kryeplakut) për të bërë deklaratën e pasurisë.

- **Çfarë regjistrohej:** Emrat e anëtarëve të familjes, numri i skllevërve, sipërfaqja e tokës, lloji i kulturës (grurë, vresht, ullinj) dhe numri i kafshëve.
- **Vula e parë:** Zyrtari lokal e vërtetonte këtë me vulën e tij, duke marrë përgjegjësi për saktësinë e të dhënave në terren.

2. Grupet e Inspektimit (*Censitores*)

Diokleciani dërgonte ekipe inspektorësh nga qyteti dhe provinca për të kontrolluar deklaratat.

- **Matja e Tokës:** Ata matnin fizikisht kufijtë (ngjashëm me topografët e sotëm).
- **Klasifikimi:** Toka ndahej në kategori sipas pjellorisë. Ky klasifikim regjistrohej në **"Libri Censuales"** (Librat e Censit), që ishin regjistrat zyrtarë kadastralë të qytetit (*Civitas*).

3. Përmbledhja në nivel Province dhe Dioqeze

Regjistrat e qyteteve dërgoheshin te **Guvernatori i Provincës**.

- Këtu krijohej një pasqyrë e madhe statistikore. Zyrtarët e provincës (llogaritarët) llogaritnin se sa "luga" (njësi toke) dhe sa "capita" (njësi njerëzore) kishte e gjithë provinca.
- Kjo shifër përfundimtare shkonte te **Vicarius** (përgjegjësi i Dioqezës), i cili mbante regjistrin e madh rajonal.

4. Arkiva Qendrore e Perandorisë

Në kryeqendër, pranë **Prefektit të Praetorit**, mbahej regjistri i përgjithshëm i perandorisë.

- Ky regjistër përditësohej çdo 15 vjet përmes ciklit të **Indiktionit**.

- Sipas këtij regjistri, Perandori vendoste se sa taksë do të paguante çdo provincë. Nëse provinca dështonte, zyrtarët e saj (nga guvernatori te përgjegjësi i qytetit e deri te kryeplaku) mbanin përgjegjësi me pasurinë e tyre.

5. Pasojat e Regjistrit: Lindja e "Kolonëve"

Regjistrimi kadastral ishte aq i fortë saqë fshatari nuk mund të fshihej më. Emri i tij ishte i lidhur me parcelën e tokës në regjistër. Nëse ai ikte, regjistri tregonte vendin bosh, prandaj ligji e detyroi atë të qëndronte aty përgjithmonë. Kjo krijoi atë që ne në histori e njohim si fillimin e **Feudalizmit**.

Ky sistem bëri që për herë të parë në trojet tona ilire, çdo arë dhe çdo banor të kishte një "adresë" zyrtare në sytë e shtetit.

Mjeksia

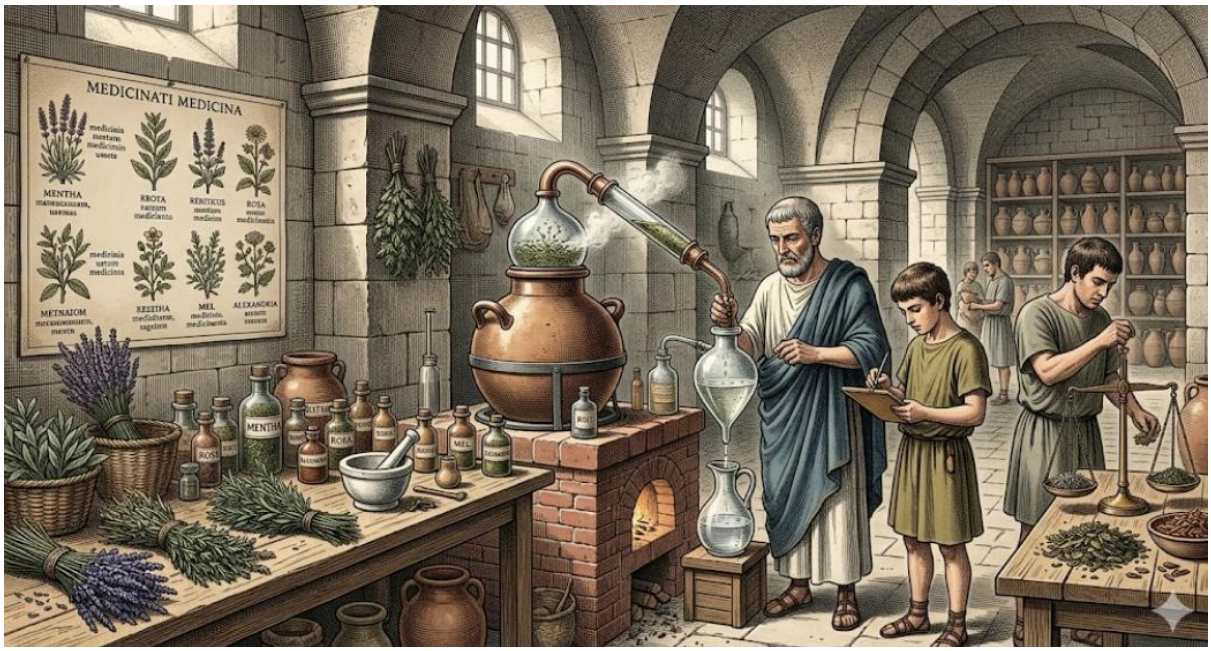

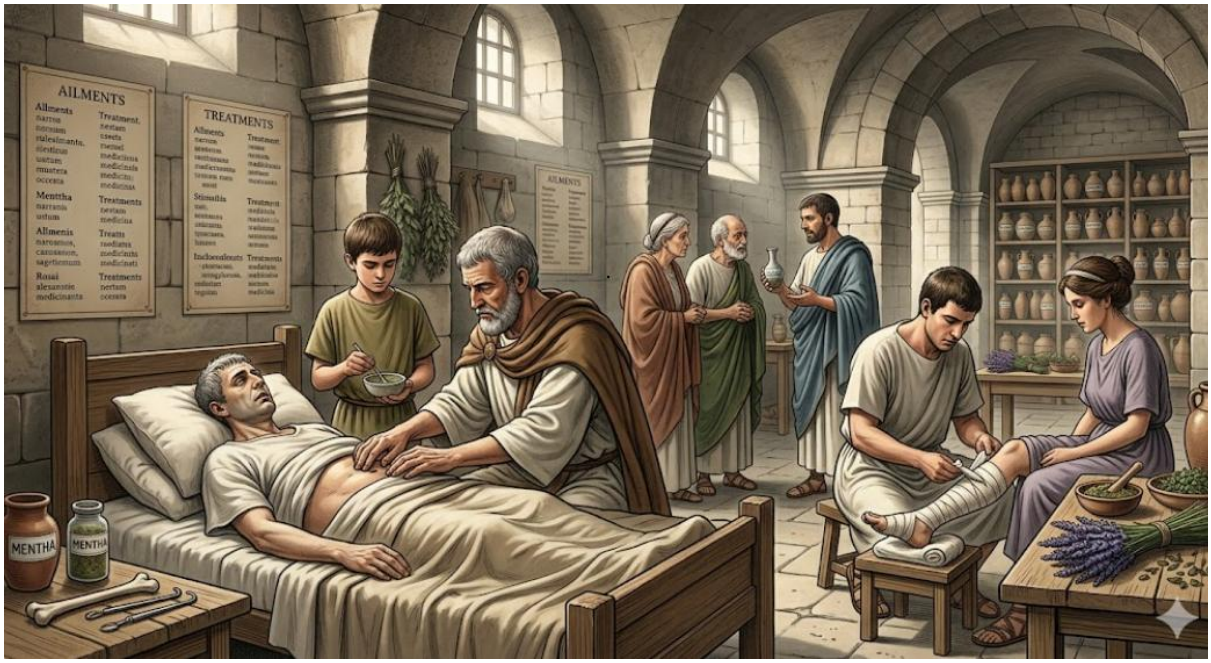

1. Arkiatrit (Archiatri) – Mjekët Zyrtarë

Diokleciani dhe pasardhësit e tij zyrtarizuan figurën e **Arkiatrit**. Ata ishin mjekët e shtetit që ndaheshin në dy kategori:

- **Arkiatrit e Pallatit:** Shërbenin në kryeqendër për perandorin dhe administratën e lartë.
- **Arkiatrit Popullorë (Archiatri Populares):** Çdo qytet (*Civitas*) ishte i detyruar me ligj të punësonte një numër të caktuar mjekësh për t'i shërbyer popullatës. Ata paguheshin nga arka e qytetit dhe ishin të detyruar të kuronin të varfrit falas.

2. Edikti i Çmimeve dhe Tarifat Mjekësore

Në reformën e tij të famshme ekonomike, Diokleciani përfshiu edhe mjekësinë. Ai caktoi tavanin e pagesave për:

- **Vizitat mjekësore:** Sa duhej të paguhej një mjek për një kontroll.
- **Ndërhyrjet kirurgjikale:** Çmimet për operacionet apo nxjerrjen e dhëmbëve.
- **Mjekësia Ushtarake (Valetudinaria)**

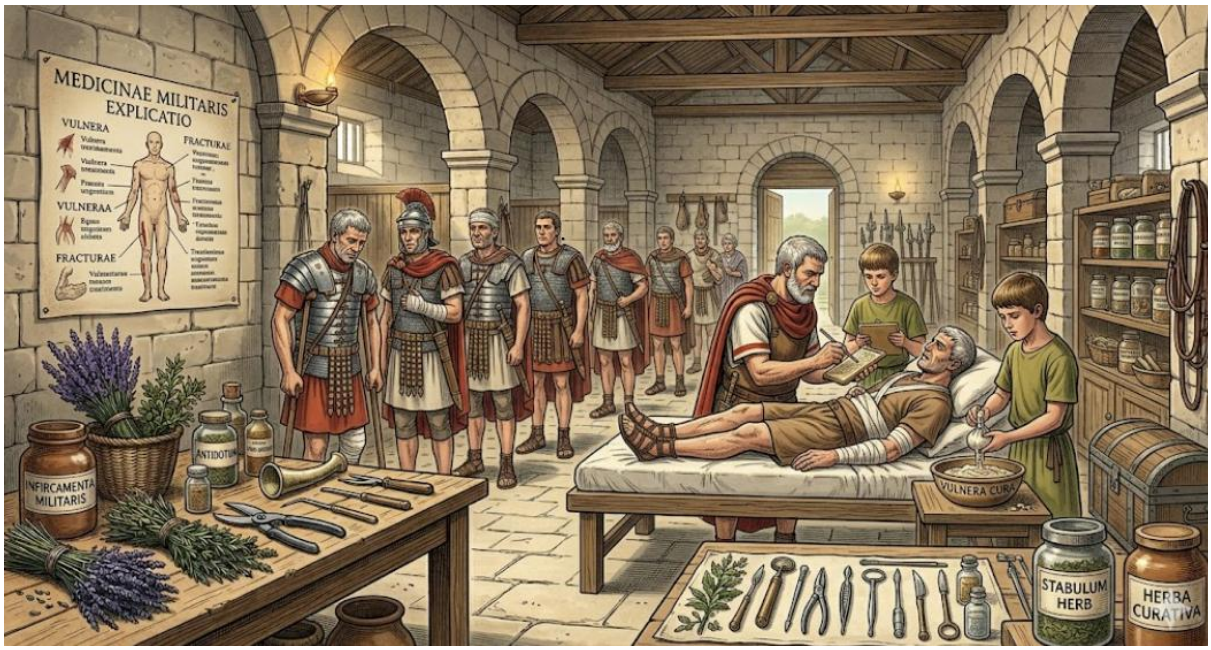

Ky ishte niveli më i përsosur. Në çdo provincë ilire ku kishte legjione, ekzistonin **Valetudinaria** (spitalet ushtarake).

- Ato kishin një strukturë moderne: dhoma të veçanta, sisteme kanalizimi dhe ujë të rrjedhshëm.
- Përgjegjësit ushtarakë të zonës raportonin te Guvernatori i Provincës për gjendjen shëndetësore të trupave, për të parandaluar epidemitë që mund të dëmtonin mbrojtjen e kufirit.

4. Kontrolli i Epidemive në Territor

Ashtu si përgjegjësi i fshatit apo i zonës raportonte për taksat, ai kishte detyrë të njoftonte administratën e qytetit nëse në zonë shpërthente ndonjë sëmundje infektive. Ky "sinjalizim nga baza" ishte jetik për të mos bllokuar punën në tokat e regjistruara në kadastër.

5. Farmaceutika dhe Herbalizmi

Në zonat rurale (si ato ilire), ku mjeku i qytetit rrallë mbërrinte, funksiononte tradita e mbledhjes së bimëve mjekësore. Diokleciani inkurajoi tregtinë e rregullt të barnave, duke i taksuar ato sipas vlerës në treg.

Lidhja me hierarkinë:

Sistemi mjekësor nuk ishte thjesht "humanitar", por pjesë e **sigurisë kombëtare**. Një fshatar i sëmurë do të thoshte një "lugum" (njësi toke) më pak e punuar dhe më pak taksa për perandorinë.

- ## Veterineri

- **Mjekët e kafshëve (Veterinerët):** Duke qenë se sistemi kadastral bazohej te kafshët e punës, mjeku i kafshëve ishte po aq i rëndësishëm sa ai i njerëzve

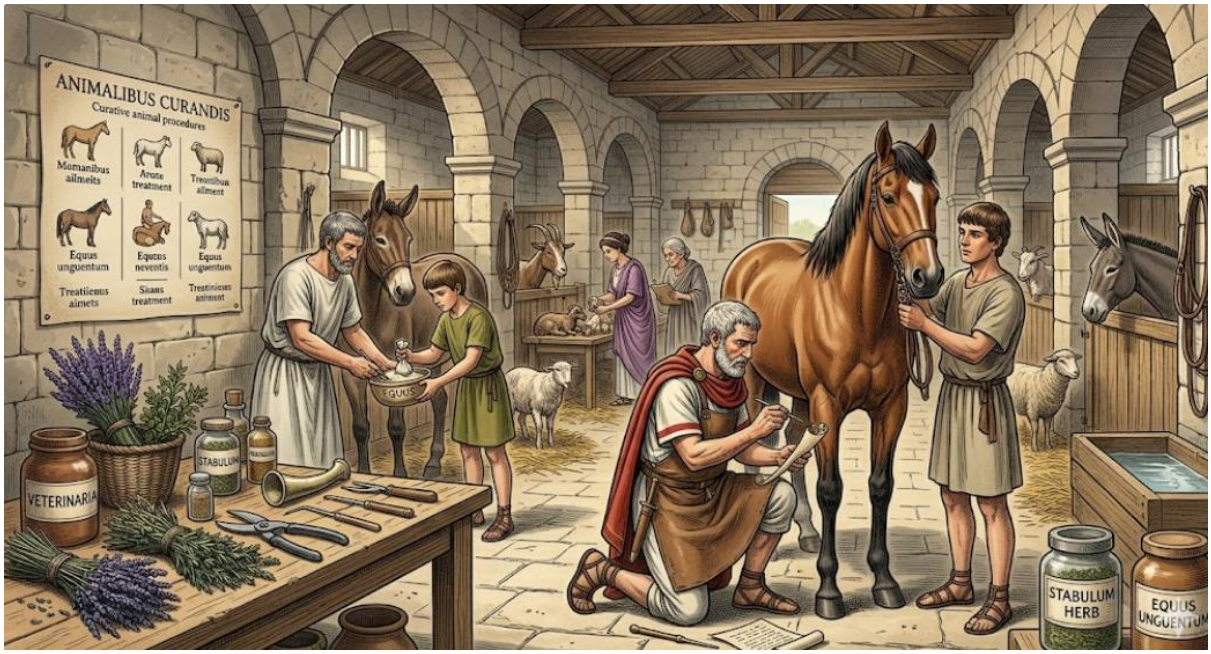

Sistemi doganor

Sistemi doganor në kohën e Dioklecianit ishte po aq i rreptë dhe i llogaritur sa reforma e tij kadastrale. Në këtë periudhë, doganat nuk shërbenin vetëm për mbledhjen e të ardhurave, por edhe si një mekanizëm kontrolli mbi lëvizjen e mallrave nëpër të gjithë perandorinë, veçanërisht në zonat kufitare si ato ilire.

1. "Portoria" (Taksat Doganore)

Taksat doganore romake quheshin **Portoria**. Ato paguheshin për mallrat që kalonin kufijtë e perandorisë, por edhe për mallrat që lëviznin midis provincave të ndryshme.

- **Tarifat:** Për tregtinë brenda perandorisë, tarifat ishin zakonisht nga **2% deri në 5%** të vlerës së mallit.
- **Mallrat e luksit:** Për mallrat që vinin nga jashtë perandorisë (si mëndafshi apo erëzat nga Lindja), tarifat mund të shkonin deri në **25%**.

2. "Stationes Portorii" (Stacionet Doganore)

Në çdo pikë kyçe strategjike ekzistonin stacionet doganore (*stationes*), të cilat ngjajnë me pikat tona kufitare të sotme.

- **Vendndodhja:** Ato vendoseshin në portet detare (Durrësi e Shkodra etj), në urat kryesore dhe përgjatë rrugëve të mëdha si *Via Egnatia*.

- **Përgjegjësit:** Në kohën e Dioklecianit, mbledhja e këtyre taksave u kalua nga kompanitë private (*publicani*) te zyrtarët e rregullt të shtetit, të mbikëqyrur nga **Procuratores** (zyrtarë perandorakë).

3. "Publicum Portorii Illyrici" (Dogana e Ilirikut)

Iliriku ishte një nga distriktet doganore më të rëndësishme të perandorisë.

- Ky distrikt mbulonte një hapësirë gjigante nga Danubi deri në Adriatik, Jon Deti i zi,Egje dhe Marmara .
- **Zinxhiri i komandimit:** Çdo stacion doganor në fshatrat apo qytetet bregdetare ilire raportonte te përgjegjësi i provincës, i cili më pas i dërgonte shifrat në zyrën e **Vicarius-it** të Dioqezës së Ilirikut.

4. Vula Doganore dhe Kontrolli

Ashtu si **komarku** vërtetonte pasurinë në kadastër, zyrtarët doganorë përdornin **vula plumbi** (*bullae*) për të shënuar mallrat që kishin paguar taksën.

- Mallrat e pa-vulosura konsideroheshin kontrabandë dhe konfiskoheshin menjëherë nga "të plotfuqishmit e zonës" ose ushtria.

5. Lidhja me Ediktin e Çmimeve

Sistemi doganor ishte i lidhur ngushtë me **Ediktin e Çmimeve Maksimale** të vitit 301. Doganierët kontrollonin që tregtarët të mos transportonin mallra me qëllim spekulimi ose për t'i shitur mbi çmimin e caktuar nga Diokleciani.
Ky sistem e ktheu çdo rrugë dhe port në një "kasë" të shtetit, ku asgjë nuk mund të lëvizte pa u regjistruar në librat zyrtarë të provincës.

Sistemi Postar

Sistemi Postar dhe i Lajmëtarëve (*Cursus Publicus*). Ky ishte "interneti" i antikitetit, që lidhte çdo **Komarku** dhe **Irenarku** me **qendrën e provincës** dhe deri te **pallati perandorak**.
Pa këtë sistem, regjistrat kadastralë dhe urdhrat e Dioklecianit do të mbeteshin thjesht letra të vdekura. Ja si ishte e ndërtuar kjo magjistrale e informacionit:

1. Rrugët si Shpina e Shtetit

Në trojet tona, **Via Egnatia** dhe rrugët që lidhnin me njerëzit e Fshatrave, ishin arteriet kryesore. Diokleciani i rikonstruktoi këto rrugë që lajmi të udhëtonte shpejt.

- **Lidhja me territorin:** Çdo zonë kishte detyrë të mirëmbante pjesën e saj të rrugës. Nëse rruga prishej, "Irenarku" mbante përgjegjësi direkte para Guvernatorit.

2. Stacionet e Ndalimit (*Mansiones* dhe *Mutationes*)

Përgjatë rrugëve, në distanca të caktuara, ekzistonin dy lloj stacionesh:

- **Mutationes:** Vende të vogla ku lajmëtari ndërronte kalin (ngjan me pikat e kontrollit të sotme).
- **Mansiones:** Stacione më të mëdha ku zyrtarët e provincës mund të fjetnin dhe të hanin.

- **Përgjegjësia e fshatit:** Fshatrat përreth këtyre stacioneve ishin të detyruar të siguronin ushqim për kuajt dhe kafshët e transportit. Ky ishte një "tatim në natyrë" që regjistrohej në kadastër.

3. "Evectio" – Leja Zyrtare (Vula e Kalimit)

Jo kushdo mund të përdorte postën shtetërore. Duhej një dokument i quajtur **Evectio**, i vulosur nga Perandori ose Prefekti.

- Ashtu si sot që një shkresë e comarchus kërkon vulën e **Curia** - Bashkisë për t'u bërë e vlefshme, edhe lajmëtari romak pa vulën e duhur nuk merrte dot asnjë kalë në stacion.

4. Lajmëtarët (*Agentes in Rebus*)

Këta ishin "sytë dhe veshët" e Dioklecianit. Ata nuk ishin thjesht postierë, por shpesh shërbenin si inspektorë.

- Kur mbërrinin në një zonë, ata kontrollonin nëse **regjistrat kadastralë** ishin në rregull dhe nëse Irenarches po e bënte punën si duhet. Ata ishin lidhja direkte mes fshatit dhe Kryeqendrës.

5. Shpejtësia e Informacionit

Një urdhër nga Diokleciani (që mund të ishte në Nikomedi apo Romë) mund të mbërrinte në Durrës apo Shkodër brenda pak ditësh falë këtij sistemi galopant. Kjo bënte që autoriteti i shtetit të ndihej kudo, pavarësisht distances.

Sistemin e Sigurisë

Sistemin e Sigurisë dhe Inteligjencës, që në kohën e Diokleciani ishte ndoshta mekanizmi më i frikshëm që mbante lidhur **Komarkun**,
Irenarches dhe **administratën e lartë**.
Për të garantuar që regjistrat kadastralë ishin të saktë dhe që asnjë zyrtar i provincës nuk po vidhte, Diokleciani përsosi një rrjet agjentësh që vepronin në çdo cep të perandorisë:

1. "Frumentarii" dhe pasardhësit e tyre "Agentes in Rebus"

Fillimisht ishin mbledhës gruri (*frumentum*), por me kohën u kthyen në policinë sekrete të perandorit.

- **Roli i tyre:** Ata udhëtonin nëpër provincat ilire si lajmëtarë të thjeshtë, por detyra e tyre e vërtetë ishte të vëzhgonin nëse **Irenarku** po e zbatonte ligjin apo po merrte ryshfete.
- **Lidhja me bazën:** Ata kishin të drejtë të kontrollonin **vulën comarchus**dhe regjistrat e fshatit pa paralajmërim.

2. "Irenarku" – Gardianët e Paqes (Policia e Territorit)

Në nivelin e qarkut apo zonës rurale, Diokleciani mbështetej te *Irenarchae*.

- **Irenarku:** Ky zyrtar është pasardhësi i drejtpërdrejtë i këtij roli. Ai ishte përgjegjës për kapjen e cubave (latronum) dhe mbajtjen e rendit.
- **Hierarkia:** Nëse në një fshat ndodhte një krim, Komarku duhej të njoftonte menjëherë *Irenarkun*, i cili kishte pushtet të ushtronte forcë dhe të bënte arrestime në emër të Guvernatorit të Provincës.

3. "Curiosi" – Inspektorët e Rrugëve dhe Postës

Këta ishin agjentë specialë që kontrollonin stacionet e postës (*mansiones*).

- Ata verifikonin nëse dokumentet që transportoheshin ishin origjinale dhe nëse zyrtarët lokalë po abuzonin me mjetet e shtetit.
- Ashtu si sot që shteti kontrollon cdo shkresë që del nga zyrat e gjendjes civile, *Curiosi* siguroheshin që asnjë **vullë** të mos përdorej jashtë qëllimeve të shtetit.

4. Sistemi i "Denoncimit" dhe Përgjegjësia e Ndërsjellë

Diokleciani instaloi një kulturë ku çdo hallkë e hierarkisë vëzhgonte tjetrën.

- Nëse një komark fshihte një fshatar nga regjistri kadastral për të mos paguar taksa, dhe kjo zbulohej nga agjentët, ndëshkohej jo vetëm komarku, por edhe **Irenarku** që nuk e kishte raportuar. Ky parim i "përgjegjësisë zinxhir" mbante gjithë sistemin në tension.komarku

5. Policia e Tregut

Në kuadër të Ediktit të Çmimeve, këta zyrtarë kontrollonin tregjet e qyteteve dhe fshatrave. Ata siguroheshin që tregtarët të mos i fshihnin mallrat (siç bëhet sot me kontrollin e çmimeve apo tatimorët në terren).

Si funksiononte Gjykata e Provincës (*Officium Praesidis*) nuk ishte një institucion i veçuar, por ishte "çekani" që bënte të funksiononte gjithë reforma e Dioklecianit. Nëse **komarku** gabonte në regjistër apo **Irenarku** nuk kapte një shkelës, gjithçka përfundonte në këtë gjykatë.

Brenda reformës administrative, sistemi gjyqësor funksiononte si një **proces ekzekutiv** i shpejtë:

1. Zhdukja e Jurive (Gjyqi i Drejtpërdrejtë)

Diokleciani hoqi sistemin e vjetër ku njerëz të thjeshtë gjykonin faktet. Ai vendosi që **Guvernatori i Provincës** (Praeses) të ishte gjykatësi i vetëm.

- **Lidhja me hierarkinë:** Çdo raport që nisej nga **vula e komarkut** dhe kalonte përmes **Irenarkut**, shkonte direkt në tryezën e Guvernatorit. Ai nuk pyeste

jurinë, por shihte regjistrat kadastralë. Nëse letra dhe realiteti nuk përputheshin, dënimi ishte i menjëhershëm.

2. Gjykimi "Extra Ordinem" (Jashtë rradhës)

Ky ishte një lloj gjykimi i shpejtë për çështje administrative.

- Nëse një tregtar shkelte **Ediktin e Çmimeve** ose nëse një fshatar ikte nga toka e regjistruar në kadastër, nuk pritej me muaj. **Irenarku** e dërgonte shkelësin te Guvernatori dhe gjyqi mbyllej brenda ditës. Ky sistem garantonte që reforma të mos "ngecej" nëpër letra.

3. Rolli i "Apparitores" (Ekzekutuesit)

Guvernatori kishte një staf ushtarak-civil të quajtur *Apparitores*.

- Këta ishin "policia gjyqësore" e kohës. Kur Gjykata e Provincës jepte një vendim, këta zbisnin në fshat, gjenin **komarkun** dhe ekzekutonin vendimin: qoftë sekuestrim pasurie, gjobë kolektive për fshatin, apo ndëshkim fizik.

4. Apelimi te "Vicarius" ose Perandori

Në këtë piramidë, nëse dikush ndihej i padrejtësuar nga Guvernatori, mund të apelonte te **Vicarius** (përgjegjësi i 12 dioqezave).

- Por, Diokleciani e bëri apelimin shumë të vështirë dhe të shtrenjtë. Kjo u jepte fuqi absolute zyrtarëve të zonës, duke e kthyer **vulën** dhe **shkresën** e tyre në një mjet që rrallëherë mund të kundërshtohej.

5. Dokumenti si Provë e Padiskutueshme

Në këtë reformë, gjykata nuk bazohej më te "fjala e burrit" apo dëshmitarët si në kohët e vjetra ilire. Gjykatësi kërkonte **"Instrumenta"** (dokumentet zyrtare).

- Nëse **komarku** kishte shënuar në kadastër që ti ke 10 rrënjë ulliri, dhe ti thoshe "kam 5", gjykata njihte vetëm atë që ishte e shkruar. Këtu lindi fuqi e madhe e **burokracisë mbi qytetarin**.

Reforma Monetare.

Nëse **regjistrat kadastralë** ishin truri dhe **lajmëtarët** ishin nervat, **paraja** ishte gjaku që duhej të qarkullonte pa u ndalur nga **vula e** *Comarchus* e deri te **thesari i perandorit**.
Diokleciani gjeti një kaos monetar (inflacion galopant) dhe instaloi këtë sistem të prerë:

1. "Solidus" dhe Lindja e Monedhës së Sigurt

Ai krijoi monedhën e arit, **Solidus**, që duhej të ishte e pandryshueshme në peshë dhe cilësi.

- **Lidhja me taksat:** Kur **Irenarku** mblidhte taksat e regjistruara në kadastër, shteti kërkonte që pagesa të bëhej me këtë monedhë të fortë. Kjo i detyroi fshatarët që prodhimin e tyre (grurin, vajin) ta shisnin në treg për të marrë monedhën e shtetit.

2. Monedhat e Vogla (Argenteus dhe Follis)

Për jetën e përditshme në fshatra dhe qytete, ai hodhi në qarkullim monedha argjendi dhe bronzi.

- **Kontrolli i tregut:** Çdo tregtar në zonën e *Komarku* ishte i detyruar t'i pranonte këto monedha me vlerën që caktonte shteti. Nëse dikush refuzonte monedhën e perandorit, "i plotfuqishi" e dërgonte direkt në **Gjykatën e Provincës**.

3. "Annona" – Taksa në Natyrë (Kur paraja mungonte)

Kur sistemi monetar dështonte në zonat e thella rurale të Ilirisë, Diokleciani zyrtarizoi **Annonën**.

- **Llogaritja:** Regjistri kadastral përcaktonte sa thasë grurë ose litra vaj duhej të jepte çdo familje.
- **Grumbullimi:** ***Komarku*** ishte përgjegjës për grumbullimin e këtyre mallrave në magazinat lokale (*horrea*). Ky mall shërbente për të paguar rrogat e ushtarëve dhe mësuesve të provincës.

4. Punishtet e Monedhave (Monetaria)

Diokleciani hapi punishte monedhash në pikat kyçe, si në **Siscia** (e njohur sot si qyteti **Sisak** në Kroaci) apo **Thesalonik**, që të furnizonte rrugët tona tregtare.

- **Vula e monedhës:** Ashtu si dokumenti administrative kishte vulën e zyrtarit, edhe monedha kishte "vulën" e shtetit që garantonte vlerën. Falsifikimi i monedhës dënohej me vdekje, sepse godiste drejtpërdrejt reformën e perandorit.

5. Cikli i Mbyllur: Nga Toka te Paraja

Sistemi u bë një rreth i mbyllur:

1. **Regjistri kadastral** thoshte: "Ti ke këtë tokë".
2. **Komarku** thoshte: "Për këtë tokë do paguash kaq monedha".
3. **Tregu** thoshte: "Më jep prodhimin, të të jap monedhat".
4. **Irenarku** thoshte: "Më jep monedhat, ose do shkosh në gjykatë".

Reforma Ushtarake

1. Reforma Ushtarake: "Limitanei" dhe "Comitatenses"

Diokleciani e ndau ushtrinë në dy pjesë, gjë që ndryshoi jetën në çdo **Vicus** (fshat) ilir:

- **Limitanei (Roje Kufiri):** Këta ishin ushtarë-fshatarë që jetonin në kufi. Ata kishin tokën e tyre të regjistruar në kadastër, por duhej ta mbronin atë. **Magister Vici** i kësaj zone ishte përgjegjës që këta ushtarë të kishin furnizime.
- **Comitatenses (Ushtria Lëvizëse):** Kjo ishte elita që rrinte në **Civitas** (Bashki) ose në kryeqendrat e provincave. Kur **Irenarku** nuk mundej ta mbante rendin me forcën e tij të vogël, thirreshin këto trupa.
- **Lidhja me ne:** Kjo ndarje krijoi konceptin e "mbrojtjes territoriale" që e kemi pasur në traditën tonë, ku çdo burrë ishte edhe fshatar, edhe ushtar për zonën e tij.

2. Reforma e Shërbimit Civil: "Militia Officialis"

Diokleciani bëri diçka që nuk ishte parë më parë: ai i veshi civilët me rripa ushtarakë. Çdo zyrtar i **Curia**-s (Këshillit) apo i **Officium**-it të Guvernatorit konsiderohej si "në shërbim ushtarak".

- **Hierarkia e rreptë:** Kjo reformë fshiu ndarjen mes "civilit" dhe "ushtarakut" në administratë. Edhe **Irenarku** i zonës kishte gradë dhe uniformë.
- **Burokracia e shkruar:** Çdo lëvizje, çdo **vulë** dhe çdo shkresë duhej të arkivohej në zyrat e provincës. Këtu lindi ajo që ne sot e quajmë "administratë shtetërore" me shumë vula dhe procedura.

3. Reforma Fetare dhe Ideologjike: "Dominatus"

Diokleciani ndryshoi mënyrën se si populli e shihte shtetin. Ai kërkonte që Perandori të adhurohej si "Zot".

- **Aparati i propagandës: Magister Vici** dhe **Irenarku** kishin detyrë që në çdo festë apo ceremoni zyrtare në fshat apo qytet, të nderonin figurën e Perandorit. Kushdo që refuzonte (siç bënë të krishterët e parë në Iliri), përballej me forcën e **Irenarkut** dhe gjyqin e **Praeses**-it (Guvernatorit).

Përmbledhja Finale e Kapitujve:

1. **Kadastra** (Toka dhe taksat).
2. **Monedha** (Gjaku i ekonomisë).
3. **Dogana dhe Posta** (Lëvizja e mallit dhe lajmit).
4. **Siguria dhe Rendit** (**Irenarku** dhe **I Plotfuqishi**).
5. **Drejtësia Administrative** (Gjyqi me letra).
6. **Ushtria dhe Burokracia** (Shteti si makineri).

Me këto reforma, Diokleciani ndërtoi një shtet që i mbijetoi shekujve dhe që la gjurmë te ne si "shteti i rreptë i letrave dhe i vulave".

Industria

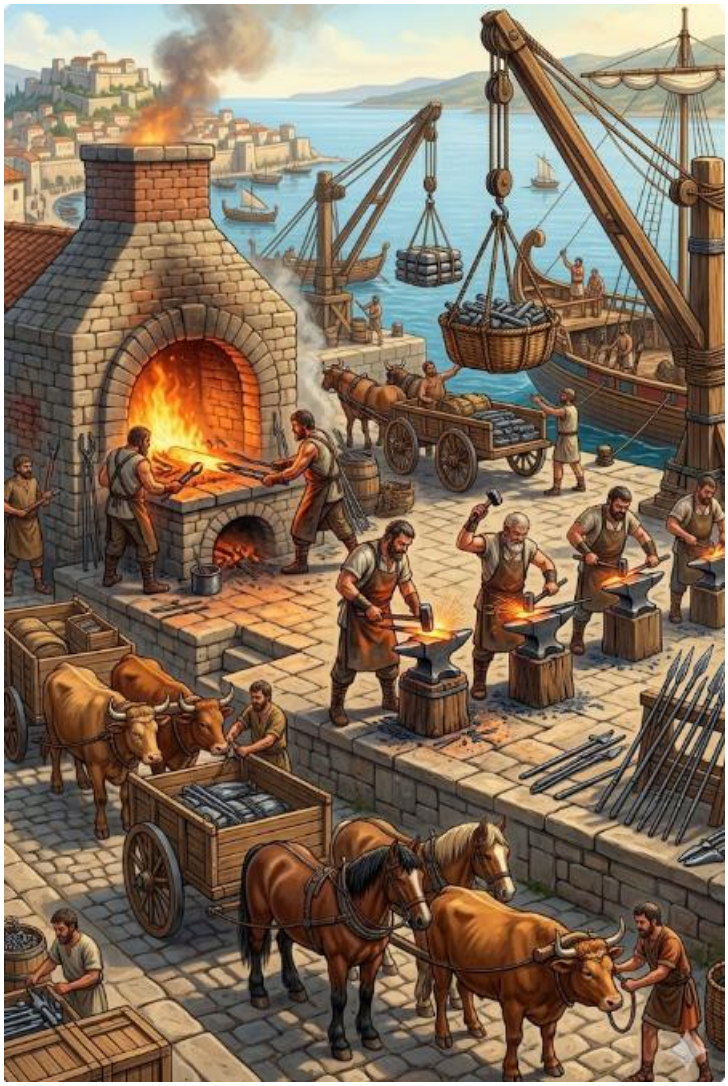

Industria në kohën e Dioklecianit nuk ishte thjesht prodhim i lirë, por një **sistem i shtetëzuar dhe i kontrolluar me vula** nga lart poshtë. Diokleciani e ktheu prodhimin në një shërbim detyruat për shtetin, njëlloj si ushtria apo mbledhja e taksave.
Kjo reformë industriale që lidhte fshatin (**Vicus**) me qytetin (**Civitas**):

1. "Fabricae" – Fabrikat Shtetërore

Diokleciani hapi punishte gjigante shtetërore, sidomos për armatime dhe uniforma. Në Iliri, për shkak të minierave të pasura, këto ishin jetike.

- **Kontrolli:** Çdo shpatë apo parzmore e prodhuar kishte **vulën e fabrikës**.

- **Lidhja me Irenarkun: Irenarku** (i plotfuqishmi) kishte detyrë të ruante këto objekte dhe të siguronte që lënda e parë (hekuri, bakri) të mos vdishej gjatë transportit nga minierat në fabrikë.

2. "Collegia" – Korporatat e Detyrueshme

Tregtarët dhe zejtarët (ashtu si fshatarët në kadastër) u detyruan të bashkoheshin në **Kolegje** (ngjashëm me sindikatat ose dhomat e tregtisë, por të detyruara).

- **Trashëgimia e profesionit:** Nëse babai ishte bukëpjekës apo farkëtar në **Civitas** (Bashki), edhe djali ishte i detyruar me ligj të vazhdonte të njëjtin profesion. Ky ishte "regjistri industrial" i Dioklecianit.
- **Magister Vici** (kryeplaku) mbante listën e zejtarëve të fshatit dhe raportonte nëse dikush tentonte të ndërronte zanat pa leje.

3. "Gynaecea" – Punishtet e Tekstilit

Këto ishin qendra ku prodhoheshin rrobat për ushtrinë dhe administratën. Shumë prej tyre ndodheshin në qytetet tona bregdetare për shkak të përpunimit të leshit dhe leshterikut (purpurit).

- Prodhimi ishte i normuar: Çdo punishte duhej të dorëzonte një numër të caktuar veshjesh në vit te **Praeses** (Guvernatori i Provincës).

4. Minierat dhe Metalurgjia

Iliria ishte "miniera e arit" për Dioklecianin.

- **Sistemi i Punës:** Minierat drejtoheshin nga zyrtarë ushtarakë. Çdo kg metal i nxjerrë regjistrohej në **regjistrat e provincës**.
- Ky metal shndërrohej në monedha në **Siscia** apo në armë në fabrikat e qyteteve të mëdha, duke mbyllur ciklin ekonomik.

5. Edikti i Çmimeve në Industri

Ashtu si për bukën, Diokleciani caktoi çmime maksimale edhe për mallrat industriale: nga lëkura e këpucëve e deri te qiratë e dyqaneve në **Civitas**. Kushdo që e shiste një produkt industrial mbi çmimin e vulosur, përballej me gjyqin e shpejtë të Guvernatorit.

Transportit

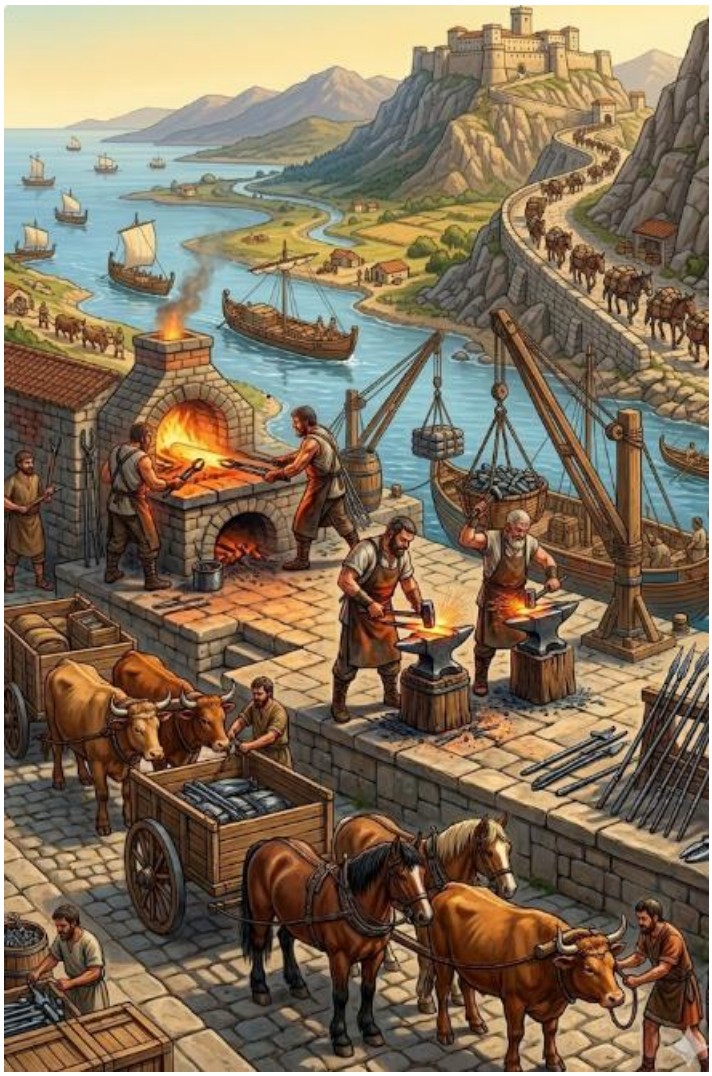

Sistemi i Transportit, i cili ishte "muskuli" që lëvizte prodhimin e industrisë, ushqimin e kadastrës dhe njerëzit e administratës nga fshati (**Vicus**) deri në kryeqendër.
Diokleciani e ktheu transportin në një **shërbim të detyruar publik** (*Munus*), ku asnjë kafshë pune apo mjet lundrimi nuk ishte plotësisht "privat" nëse shteti kishte nevojë.

1. "Cursus Clabularis" (Transporti i Rëndë)

Përveç postës së shpejtë që diskutuam, ekzistonte transporti me qerre të rënda për mallrat e shtetit (drithë, armë, gurë ndërtimi).

- **Përgjegjësia e fshatit: Magister Vici** (kryeplaku) kishte detyrë të mbante gati një numër të caktuar qerresh dhe qesh për nevojat e provincës.
- **Vula e ngarkesës:** Çdo qerre që nisej nga fshati drejt **Civitas** (bashkisë) kishte një dokument shoqërues ku shënohej pesha e saktë, për të parandaluar vjedhjet.

2. "Navicularii" (Transporti Detar)

Për qytetet tona bregdetare si Durrësi, Vlora apo Shkodra, transporti me anije ishte jetik.

- **Korporata e detyruar:** Pronarët e anijeve u organizuan në kolegje të rrepta. Ata ishin të detyruar me ligj të transportonin mallrat e shtetit (si grurin e Annonës) me çmime të paracaktuara.
- **Irenarku i Portit:** Ai kontrollonte që asnjë anije të mos nisej pa u regjistruar ngarkesa në **Stationes** (pikat doganore).

3. Mirëmbajtja e Rrugëve dhe Urave

Diokleciani instaloi sistemin ku rruga nuk ishte vetëm "pronë e perandorit", por detyrë e banorëve.

- Nëse një urë prishej në territorin e një fshati, **Magister Vici** duhej të organizonte krahun e punës menjëherë.
- Nëse rruga bllokohej, **Irenarku** (i plotfuqishmi) kishte pushtet të gjobiste ose të ndëshkonte fshatin që nuk e kishte mirëmbajtur arterien kryesore.

4. Kafshët e Transportit dhe Kadastra

Në regjistrin kadastral nuk shënohej vetëm toka, por edhe **kafshët e transportit** (kuajt, mushkat, qetë).

- Shteti e dinte saktësisht se sa fuqi transportuese kishte çdo zonë. Në kohë lufte apo nevoje emergjente, **Irenarku** paraqitej në fshat me urdhrin e vulosur të **Praeses** (guvernatorit) dhe i merrte kafshët për nevojat e ushtrisë.

5. Edikti i Çmimeve për Transportin

Në ligjin e tij të çmimeve, Diokleciani caktoi tarifat për çdo milje (mijë hapa):

- Sa kushtonte transporti i një ngarkese me gomar.
- Sa kushtonte qiraja e një qerreje me dy qe.
- Ky kontroll parandalonte tregtarët që të rrisnin çmimet e mallrave duke u ankuar për "koston e rrugës".

Sistemin e Dioklecianit si një makinerie që funksionon me saktësi kirurgjikale:

1. **Magister Vici** (Kryeplaku) ➔ Regjistron tokën, njerëzit dhe kafshët.
2. **Irenarku** (I Plotfuqishmi) ➔ Mbron rrugët, kap shkelësit dhe ekzekuton urdhrat.
3. **Civitas** (Bashkia) ➔ Arkivon të dhënat dhe mbledh taksat.
4. **Provinca & Perandori** ➔ Japin vulën dhe ligjin që lëviz gjithë sistemin.

1. Reforma e Familjes dhe Trashëgimisë (Shtylla e Kadastrës)

Për Dioklecianin, familja nuk ishte thjesht celulë dashurie, por **njësi taksapaguese**. Nëse një familje shuhej ose shpërbëhej, shteti humbte të ardhura.

- **Shtjellimi:** Ai vendosi rregulla të rrepta për martesat dhe trashëgimitë. **Magister Vici** (kryeplaku) kishte detyrë të vërtetonte kush ishte "zoti i shtëpisë". Kur vdiste i pari i shtëpisë, pronësia nuk kalonte automatikisht; duhej të shënohej në regjistrat e **Civitas** (bashkisë) që djali ose trashëgimtari merrte përsipër detyrimet ndaj shtetit.
- **Lidhja me ne:** Këtu lindi koncepti i "shtëpisë me shumë kurora" (disa familje në një zjarrmë) që kemi pasur në fshatrat tona, ku i pari i shtëpisë përgjigjej për të gjithë para shtetit.

2. Reforma e "Annonës" dhe Depove (Sistemi i Rezervave)

Diokleciani nuk ia linte bukën e popullit fatit apo tregut të lirë. Ai krijoi sistemin e grumbullimit të detyruar.

- **Shtjellimi:** Çdo **Vicus** (fshat) ishte i detyruar të dorëzonte një pjesë të prodhimit në magazinat shtetërore (*Horrea*). **Irenarku** (i plotfuqishmi) kontrollonte peshimin e grurit që asnjë kokërr të mos "avullonte".
- **Qëllimi:** Kjo rezervë përdorej për të ushqyer ushtrinë dhe për të mbajtur qytetet e qeta kur kishte zi buke. Ky sistem i "depove të shtetit" ka qenë baza e sigurisë ushqimore për shekuj me radhë në Ballkan.

3. Reforma e "Munera" (Punët Publike të Detyruara)

Kjo është reforma që ne e njohim si "angari" ose punë vullnetare me detyrim.

- **Shtjellimi:** Nëse shteti ndërtonte një rrugë, një ujësjellës apo një kala, nuk paguante puntorë me rrogë. **Magister Vici** merrte listën e burrave të aftë për punë nga regjistri kadastral dhe i dërgonte në "aksion".
- **Detyrimi:** Ishte një taksë në krahë pune. Nëse dikush nuk paraqitej, **Irenarku** e shoqëronte me forcë. Kjo ka krijuar atë ndjenjën e "detyrës ndaj vendit" por edhe frikën nga puna e papaguar për shtetin.

4. Reforma e Ceremonialit dhe Hierarkisë (Distanca e Pushtetit)

Diokleciani ishte i pari që i dha zyrtarit "petkun" e paprekshmërisë.

- **Shtjellimi:** Ai kërkonte që populli të mos i shihte zyrtarët si njerëz të thjeshtë. Edhe zyrtari më i vogël në **Civitas** mbante uniformë dhe shenja dalluese.

Kur **Irenarku** futej në fshat, ai nuk ishte thjesht një person, por ishte "Dora e Perandorit".

- **Vula si mjet hyjnor:** Çdo shkresë e vulosur trajtohej si diçka e shenjtë. Kushdo që guxonte të fallsifikonte një vulë apo të grisë një urdhër, dënohej sikur të kishte fyer vetë Perandorin (Lese-majesty).

5. Reforma e "Kolegjeve" të Zejtarëve (Zanati i Trashëguar)

Diokleciani i lidhi njerëzit jo vetëm me tokën, por edhe me zanatin.

- **Shtjellimi:** Nëse ishe farkëtar në një qytet ilir, nuk mund të bëheshe tregtar. Shteti kishte nevojë për armë dhe vegla, ndaj ligji të detyronte ta mbaje zanatin dhe t'ia mësoje djalit.
- **Kontrolli: Civitas** mbante regjistrat e të gjithë mjeshtrave. Ky sistem "ngriu" shoqërinë në kasta, duke siguruar që industria të mos mbetej kurrë pa mjeshtra.

Këto reforma e kthyen perandorinë në një **organizëm të disiplinuar ushtarakisht**, ku çdo gjë nga martesa e deri te riparimi i rrugës ishte pjesë e një plani të madh shtetëror.

Prefekturat vazhduan të ekzistonin pas ndarjes së provincave sepse ato shërbenin si niveli më i lartë i kontrollit administrativ që bashkonte disa dioqeza dhe provinca nën një autoritet të vetëm. Diokleciani e kuptoi se ndarja e provincave në njësi më të vogla rriste kontrollin në bazë, por krijonte nevojën për një strukturë "superiore" që të koordinonte financat, ligjin dhe sigurinë në shkallë të gjerë.

- **Koordinimi i Taksimit dhe Financave**: Prefekti Pretorian (kreu i prefekturës) ishte zyrtari më i lartë financiar. Ai përcaktonte buxhetin e përgjithshëm të shtetit bazuar në raportet që vinin nga **Magister Vici** (bazat) dhe **Civitas** (bashkitë), duke siguruar që mbledhja e taksave të mos mbetej e fragmentuar vetëm në nivel province.
- **Gjyqësori i Lartë**: Prefekturat shërbenin si gjykatat e apelit të fundit. Nëse një qytetar nuk ishte i kënaqur me vendimin e Guvernatorit të Provincës, çështja

mund të shkonte te Prefekti, i cili kishte autoritet të gjykonte në emër të Perandorit.

- **Ekuilibri i Pushtetit**: Duke pasur prefekturat si njësi të mëdha, Diokleciani (dhe më vonë Kostandini) mund të menaxhonte perandorinë përmes 4-5 zyrtarëve kryesorë në vend që të merrej me qindra guvernatorë provincash njëherësh.
- **Decentralizimi i Ekzekutimit**: Edhe pse provincat ishin njësitë ku zbatohej puna (kadastra, mbledhja e drithit), prefektura ishte njësia ku hartohej politika dhe plani strategjik.

Kostanco Klori

Kostanco Klori (babai i Kostandinit të Madh) është shumë interesant, sepse ai ishte **Cezari** i Perandorisë në Perëndim nën sistemin e Dioklecianit. Ndonëse ai ishte pjesë e të njëjtës makinerie, kishte ndryshime rrënjësore në mënyrën se si e ushtronte pushtetin në terren.
Ja dallimet kryesore që do të ndikonin te **Magister Vici** (kryeplaku) dhe **Irenarku** (i plotfuqishmi) nën drejtimin e tij:

1. "Butësia" Administrative (Clementia)

Ndryshe nga Diokleciani që ishte i ashpër dhe kërkonte zbatimin ushtarak të çdo letrë, Kostanco Klori njihej për një dorë më të butë.

- **Shtjellimi:** Ai besonte se një popull i pasur e bën shtetin të pasur. Ai shpesh i uli taksat e prapambetura që **Magister Vici** nuk i mblidhte dot, duke mos i ndëshkuar fshatarët me ashpërsinë e Dioklecianit.
- **Lidhja me ne:** Kjo krijoi një model të ri të "burrit të shtetit" – atë që dëgjon ankesat e bazës dhe nuk përdor vetëm forcën e **Irenarkut**.

2. Qëndrimi ndaj Besimit (Fundi i Përndjekjeve)

Kjo është reforma më e madhe "e heshtur" e tij. Ndërsa Diokleciani urdhëroi djegien e kishave dhe ndëshkimin e të krishterëve, Kostanco Klori nuk i zbatoi këto urdhra me zell.

- **Ndryshimi në Vicus:** Ai i lejoi njerëzit të mblidheshin për besimin e tyre. **Irenarku** (i plotfuqishmi) në zonat e tij nuk i arrestonte njerëzit për shkak të fesë, por fokusohej vetëm te rendi publik. Kjo solli një qetësi sociale që Diokleciani nuk e kishte.

3. Fokusimi te Mbrojtja e Kufirit (Limitanei)

Kostanco ishte një ushtarak i shkëlqyer. Ai u dha më shumë rëndësi ushtarëve të kufirit që jetonin në fshatra.

- **Reforma:** Ai i forcoi **fortifikimet** lokale. Nëse Diokleciani investoi te "vula dhe letra", Kostanco investoi te "muri dhe kështjella". Ai i dha më shumë autoritet ushtarak zyrtarëve lokalë në zonat kufitare.

4. Thjeshtësia e "Dominatus"-it

Diokleciani donte që njerëzit të gjunjëzoheshin para tij (adoratio). Kostanco Klori jetonte në mënyrë më të thjeshtë, pothuajse si një gjeneral mes ushtarëve të tij.

- **Ndikimi:** Kjo e bëri administratën të ndihej më pak "hyjnore" dhe më shumë "njerëzore". Zyrtarët e **Civitas** (bashkisë) filluan ta shihnin pushtetin si një shërbim e jo vetëm si një mjet shtypjeje.

1. Para Reformës: Paganizmi si "Detyrë Zyrtare"

Në kohën e Dioklecianit, feja ishte besnikëri ndaj shtetit.

- **Kulti i Perandorit:** Diokleciani e shpalli veten *Jovius* (pasardhës i Jupiterit).
- **Detyra e Magister Vici:** Ai duhej të siguronte që çdo fshatar të bënte kurban për perandorin. Kush refuzonte (si të krishterët), konsiderohej tradhtar i shtetit.
- **Irenarku:** Kishte detyrë të arrestonte ata që nuk pranonin ritet zyrtare, duke çuar në përndjekjet e mëdha (viti 303).

2. Kostandini i Madh: Edikti i Milanos (313) – Toleranca

Kostandini nuk e bëi krishtërimin fe shtetërore, por e **legalizoi** atë.

- **Reforma:** Ai u dha kishave të drejtën e **pronësisë**. Për herë të parë, në regjistrin kadastral të fshatit, krahas tokave private, filluan të shënoheshin edhe "Tokat e Kishës".
- **Ndryshimi për Irenarkun:** Ai nuk ishte më "gjahtar i të krishterëve", por mbrojtës i tyre. Dhuna fetare u ndalua me ligj.

3. Teodozi i Madh: Edikti i Selanikut (380) – Feja si Shtet

Ky është momenti kyç. Teodozi e bëri krishtërimin ortodoks (të rregullt) të vetmen fe zyrtare.

- **Institucioni i Peshkopit:** Peshkopi i qytetit (**Civitas**) mori fuqi administrative. Ai u bë mbikëqyrës i gjyqtarëve dhe i punëve publike.
- **Hierarkia e re: Magister Vici** (kryeplaku) tani kishte dy eprorë: **Duumvirin** e qytetit për taksat dhe **Priftin/Peshkopin** për moralin dhe ndihmën sociale.

4. Reforma e Justinianit: "Symphonia" (Harmonia Shtet-Kishë)

Justiniani e mbylli ciklin. Ai vendosi që ligji i kishës (Kanonet) të kishte të njëjtën vlerë me ligjin e shtetit.

- **Regjistrat e Gjendjes Civile:** Kishat filluan të mbanin regjistrat e pagëzimeve (lindjeve) dhe vdekjeve. Ky informacion shkonte te **Magister Vici** për të përditësuar kadastrën.
- **Azili:** Nëse dikush ndiqej nga **Irenarku**, mund të kërkonte mbrojtje në kishë. Shteti nuk mund ta arrestonte aty pa lejen e peshkopit.

5. Trashëgimia në fshatin shqiptar

Kjo reformë la gjurmë të pashlyeshme te ne:

- **Vula e Priftit/Hoxhës:** Më vonë në histori, ashtu si vula e kryeplakut, edhe fjala e klerikut u bë "dokument" për pronën dhe gjakmarrjen.
- **Pleqësia dhe Feja:** Në Kanun, kisha ose xhamia u bënë vendet ku bëhej betimi (beja). Pa këtë "reformë fetare" të nisur nga Kostandini e Teodozi, betimi mbi libër nuk do të kishte fuqi juridike.

Përmbledhje e kalimit:
Nga një shtet që të vriste nëse nuk besoje te Perandori (Diokleciani), u kalua në një shtet që të regjistronte dhe të mbronte përmes Kishës (Kostandini-Teodozi-Justiniani).

nga Kostandini (306) deri te rënia e parë e Kostandinopojës (1204) janë rreth **900 vjet** dhe mbi **80 përandorë**. Shumë prej tyre e lanë sistemin e Dioklecianit siç ishte, por disa bënë kthesa të forta që ndryshuan jetën e **Magister Vici** (kryeplakut) dhe **Irenarkut** (të plotfuqishmit).
Le t'i marrim sipas dinastive dhe kthesave të mëdha reformuese:

1. Dinastia e Kostandinit (306–363)

- **Kostandini i Madh (306–337)**
    - **Atësia:** Djali i Kostanco Klorit.
    - **Pasardhësi:** Bijtë e tij (Kostantini II, Konstanti, Konstanti II).
    - **Reformat:**
        - **Edikti i Milanos (313):** Legalizoi krishtërimin. Tani **Irenarku** nuk ndjek më besimtarët, por mbron kishat.
        - **Themelimi i Kostandinopojës (330):** Zhvendosi qendrën e botës. Provincat ilire u bënë "ura" mes Romës dhe Bizantit.
        - **Reforma Monetare:** Krijoi **Solidusin e arit**, monedhën që qëndroi e palëkundur për 700 vjet në çdo **Civitas** (bashki).
- **Konstanti II (337–361) & Juliani "Apostat" (361–363)**
    - **Reformat:** Juliani u përpoq të kthehej te paganizmi dhe të pakësonte burokracinë e rëndë të Dioklecianit, duke u dhënë më shumë frymëmarrje **Curia-ve** (këshillave të bashkive).

2. Dinastia Valentiniane-Teodoziane (364–457)

- **Teodozi i Madh (379–395)**
    - **Atësia:** Flav Teodozi (gjeneral).
    - **Pasardhësi:** Arkadi (Lindje) dhe Honori (Perëndim).
    - **Reformat:**
        - **Krishtërimi si Fe Shtetërore:** Tani feja bëhet pjesë e administratës. **Magister Vici** bashkëpunon me priftin e fshatit për regjistrat.

- **Ndarja Finale (395):** Perandoria ndahet përgjithmonë në dy pjesë. Trojet tona (Iliriku) mbeten "molla e sherrit" mes Lindjes dhe Perëndimit.

3. Dinastia e Justinianit (518–602)

- **Justiniani I (527–565) – Reformatori më i madh pas Dioklecianit**
  - **Atësia:** Nipi i Justinit I (me origjinë ilire nga Dardania).
  - **Pasardhësi:** Justini II.
  - **Reformat:**
    - **Corpus Juris Civilis:** Kodifikoi të gjitha ligjet romake. Ky është "Libri i Ligjit" që përdorim edhe sot.
    - **Reforma Administrative:** Bashkoi pushtetin civil dhe ushtarak në shumë provinca. **Irenarku** mori më shumë fuqi ushtarake.
    - **Ndërtimet:** Fortifikoi mbi 600 kala në Ballkan (si ajo e Tiranës/Justiniana).

4. Dinastia Herakliane (610–711) – Kalimi te "Sistemi i Temave"

- **Herakliu (610–641)**
  - **Reformat:** Për shkak të sulmeve sllave dhe arabe, ai krijoi **Sistemin e Temave (Thema)**.
  - **Ndryshimi Rrënjësor:** Provincat e Dioklecianit u zëvendësuan me njësi ushtarake. Guvernatori civil u zëvendësua nga **Strategu** (Gjenerali). **Magister Vici** tani regjistronte ushtarë-fshatarë që mbronin tokën e tyre direkt.

5. Dinastitë e Mëvonshme (Isauriane, Maqedonase, Komnenët)

- **Vasili II "Bullgarovrasësi" (976–1025):** Atësia: Romanos II. Forcoi shtetin qendror kundër aristokratëve lokalë, duke mbrojtur fshatarët e vegjël (**Magister Vici**) që të paguanin taksa direkt në shtet.
- **Aleks Komneni (1081–1118):** Atësia: Gjon Komneni. Krijoi sistemin e **Pronia-s** (një lloj feudi), ku zyrtarët paguheshin me të drejtën për të mbledhur taksat e një zone. Ky ishte fillimi i fundit të administratës qendrore të Dioklecianit.

Kemi disa reforma gjat historis se kostandinopolit.

1. Anastasi I (Mjeshtri i Arkës dhe i Kursimit) | 491–518
Anastasi, djali nga Durrësi, ishte reformatori që e bëri administratën "të lëshonte dritë".

- **Reforma e Taksave (Zhdukja e lypjes shtetërore):** Ai hoqi taksën e tregtisë (*Chrysargyron*), e cila rëndonte mbi çdo zejtar në **Civitas**. Kjo bëri që tregtia në qytetet tona të lulëzonte.
- **Ekonomia e Pastër:** Ai vendosi që taksat të mblidheshin vetëm në **ar**. Kjo e detyroi **Magister Vici** (kryeplakun) të ishte më i saktë në llogari. Kur Anastasi vdiq, ai la në arkë **145 ton ar**, një pasuri që lejoi Justinianin të rindërtonte botën.
- **Gjurma në Libër:** Ai tregon se si një ilir mund të jetë menaxheri më i mirë i financave në histori.

2. Justiniani I (Ligjvënësi i Përjetshëm) | 527–565
Nëse Diokleciani shpiku makinerinë, Justiniani shpiku "manualin" e saj që nuk vdes kurrë: **Corpus Juris Civilis**.

- **Vula e Ligjit:** Ai mblodhi të gjitha ligjet e Tetrarkëve dhe i ktheu në një kod të vetëm. Ky kod thoshte: *"Vullneti i Perandorit është Ligj, por Ligji duhet të mbrojë qytetarin."*
- **Rindërtimi i Ilirisë:** Ai ndërtoi dhe riparoi mbi **600 kala** në Ballkan. Shumë nga kalatë që shohim sot në Shqipëri (si ajo e Tiranës, Durrësit apo Shkodrës) kanë "dorën" e tij.
- **Irenarku Ushtarak:** Justiniani i dha **Irenarkut** (të plotfuqishmit) edhe fuqi ushtarake, duke krijuar një mbrojtje kapilare në çdo fshat. Ai e ktheu territorin në një kështjellë gjigante.

3. Herakliu (Reformatori i Mbijetesës) | 610–641
Kur perandoria rrezikohej nga sllavët dhe arabët, Herakliu bëri reformën më të guximshme që ndryshoi fshatin përgjithmonë: **Sistemin e Temave**.

- **Fshatari-Ushtar (Thema):** Ai e ndau tokën e regjistruar në kadastër jo më për taksa, por për **shërbim ushtarak**.

- **Ndryshimi për Magister Vici:** Tani kryeplaku nuk mblidhte thjesht drithë, por mblidhte ushtarë. Çdo familje në fshat kishte tokën e saj, por ishte e detyruar të mbronte pragun e shtëpisë me armë në dorë.
- **Shtjellimi:** Kjo reformë e bëri shtetin "popullor". Administrata u bë njësh me ushtrinë dhe mbrojtjen e tokës amtare.

4. Vasili II (Mbrojtësi i të Vegjëlve) | 976–1025

Ai ishte perandori që u kthye te rrënjët e rrepta të Dioklecianit për të mbrojtur **Magister Vici**-n nga "të fortët" (aristokratët).

- **Reforma "Allelyngyon":** Ai vendosi që nëse një fshatar i varfër nuk paguante dot taksën, atë duhej ta paguante i pasuri i zonës, jo fshati.
- **Drejtësia:** Ai e mbrojti pronën e vogël me ligj të ashpër. Ai besonte se forca e shtetit qëndron te fshatari i lirë dhe i armatosur, ashtu siç besonin dikur Tetrarkët Ilirë.